

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 310
Aralık/December 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 09.07.2022
Kabul/Accepted: 09.01.2023

DOI: 10.37879/belleten.2023.919

Araştırma Makalesi/Research Article

Osmanlı Devleti'nde Mahkûmların İmar ve İnşa Faaliyetlerinde İstihdamı
(1840-1920)

Kaya Göktepe*

Öz

Osmanlı Devleti'nde yenileşme süreci çeşitli alanlarda değişim ve dönüşüme sahne olmuş ve bu alanlardan birisini de sosyoekonomik hayat oluşturmuştur. Osmanlı sosyoekonomik hayatında yaşanan değişim ve dönüşüm süreciyle birlikte modern fiziki mekânlara ihtiyaç artmış ve bu durum, devletin alt ve üst yapı yatırımlarına daha fazla önem vermesini sağlamıştır. Tanzimat ve sonrasında ülkenin imar ve inşası bu gelişmelerle önem kazanmış olsa da ihtiyaca cevap verebilecek düzeyde iş gücü temininde zorluklar yaşanmıştır. Bunun sonucunda ihtiyaç duyuldukça geçmişten beri başvurulan alternatif iş gücü kaynakları önemli hâle gelmiş ve mahkûmlar da bu kaynaklar içerisinde yer almıştır. Osmanlı Devleti'nde mahkûm emeğine ilk olarak, XVI. yüzyılın ortalarında donanmada kürekçi adı altında başvurulmuş, ancak zamanla gemi teknolojisinin değişimi mahkûm emeği ihtiyacını azalttığı için mahkûmların iş gücü piyasasındaki rolü giderek düşmüştür. Osmanlı iş gücü piyasasında mahkûmların tekrar önem kazanması Tanzimat Dönemi'yle gerçekleşmiş ve bunun arka planında da özellikle hukuki ve iktisadi faktörler belirleyici olmuştur. Bu kapsamda dönem içerisinde yeni ceza kanunlarında kürek ve pranga cezasının ayrıntılı şekilde yer bulması, kürek ve pranga cezasına hükmedilenlerin sayısını arttırmıştır. Diğer taraftan

* Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü - Assoc. Prof., İstanbul Medeniyet University, Faculty of Political Sciences, Department of Economics, İstanbul/TÜRKİYE, kaya.goktepe@medeniyet.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-9551-4279>
Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC)

bu dönemde devletin içinde bulunduğu olumsuz mali koşullar ve acil iş gücü ihtiyacı ise kürek ve pranga mahkûmlarının nitelsiz iş gücü ihtiyacının en fazla hissedildiği alanlardan birisi olan imar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilmesini olanaklı hâle getirmiştir. İhtiyaç hasıl oldukça başvurulan bu uygulama, daha sonra II. Meşrutiyet Dönemi'nde "serseri" olarak ifade edilen mahkûmları da içine alacak şekilde genişlemiştir. Nihayetinde bu tür gelişmeler ise imar ve inşa faaliyetlerinde mahkûm meğinin daha da yaygınlaşmasını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, mahkûm, imar, inşaat, emek, istihdam.

Employment of Prisoner in Reconstruction and Construction Activities in the Ottoman Empire (1840-1920)

Abstract

In the renewal process Ottoman Empire witnessed change and transformation in various areas. One of these areas was socioeconomic life. The need for modern physical places enhanced with the change and transformation process in Ottoman socioeconomic life over time. As a result of this situation, the state gave more importance to infrastructure and superstructure investments. Although the reconstruction and construction of the country gained importance with these developments during and after the Tanzimat, there were difficulties in the supply of workforce at a level that could meet the need. Hence, alternative labor resources, which were applied in earlier times as needed, became important. Prisoners were included in these alternative resources. In the Ottoman Empire, prisoner labor was first applied under the name of rower in the navy in the mid-sixteenth century. However, the role of prisoners in the labor market gradually declined with the development of ship technology as it decreased the need for prisoner labor. The re-importance of the prisoners in the Ottoman labor market took place with the Tanzimat Period. Behind this, the legal and economic factors were especially decisive. In this context, including the penalty of hard labor and shackles in the new penal laws in detail during this period increased the number of those sentenced to hard labor and shackles. On the other hand, the negative financial conditions of the state and the urgent need for labor made it possible to employ prisoners of hard labor and shackle in reconstruction and construction activities, which is one of the areas where the need for unqualified labor is felt the most in this period.

This practice, which is used as needed, later on, expanded to include the prisoners who were described as "vagrants" during the second Constitutional Monarchy Period.

Ultimately, such developments led to the spread of prisoner labor in re-construction and construction activities.

Keywords: Ottoman, prisoner, reconstruction, construction, labor, employment.

Giriş

Osmanlı Devleti, sahip olduğu geniş coğrafyada kültür ve medeniyetin göstergesi olarak kapsamlı şekilde imar ve inşa faaliyetleri yürütmek suretiyle kalıcı eserler ortaya koymaya çalışmıştır. Toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik kalıcı eserler ortaya koymaya çalışırken de üretim faktörlerinin sürece dâhil edilmesine gayret etmiş, bunlar içerisinde ise emeğin ayrı bir yeri olmuştur.

Osmanlı imar ve inşa faaliyetlerinde emeğin bütün safahatlarıyla organizasyonunda devlet teşkilatının belirleyici rolü bulunmuştur. Bu çerçevede inşaat malzemelerinin üretim bölgelerinden tedarik edilmesinden inşaat mahalline ulaştırılmasına, iş gücünün celp edilmesinden işbaşı yaptırılmasına, çalışanların iaşelerinin temin edilmesinden ücretlerinin ödenmesine kadar birçok görev ve sorumluluk, devletin organizasyonu ile gerçekleşmiştir¹. Ayrıca devlet kurumlarının görev ve sorumluluklarına ek olarak, vakıf sınırları dâhilindeki yerlerin imar ve inşasında vakıflar da yine bu süreçte önemli görevler icra etmişlerdir².

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat öncesinde imar ve inşa faaliyetlerinin finansman ve organizasyonunda devlet ve vakıf iş birliği önemli görevleri ifa etmiş olsa da Tanzimat'a giden süreçte merkezileşme çabalarıyla birlikte devletin rolü, daha belirgin bir hâl almaya başlamıştır³. Bu çerçevede Tanzimat sürecinde imar ve inşa

- 1 Ömer Lütfi Barkan, "XVI-XVIII. Asırlarda Türkiye'de İnşaat İşçilerinin Hukuki Durumu", *Sosyal Siyaset Konferansları*, C 14, 1963, s. 35; Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003 s. 148.
- 2 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, drl. Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1984, s. 40-42; İncalcık, *age.*, s. 148; Bahaeddin Yediayıldız, "Vakıf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C 42, İstanbul 2012, s. 484; Fikret Eren, "Osmanlı Dönemi Vakıfları", *Vakıf Haftası Dergisi*, S 5, Ankara 1987, s. 197; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İşkân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstîlâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi*, S. 2, Ankara 1942, s. 279-386.
- 3 Tanzimat öncesinde bayındırlık işlerinin önemli bir kısmı vakıflar tarafından icra edilirken, 1837 yılında Evkâf Nezaretinin kurulmasıyla önce buraya, daha sonra Nâfia Nezaretinin teşkilatlanmasıyla birçok bayındırlık hizmeti, bu nezaretin uhdesine devredilmiştir. Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2012, s. 59; Ali Akyıldız, "Şehremini", *DİA*, C 38, İstanbul 2010, s. 460; Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ...*, s. 41, 53, 78-79; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C II, İBB Kültür Aş. Yay., İstanbul 1995, s. 927;

faaliyetlerini organize etmek üzere önce “Umûr-ı Nâfia Meclisi”nin oluşturulması, bayındırlık hizmetlerinde önemli bir aşamayı teşkil etmiştir. Nitekim bina, yol, köprü inşası ve koruların muhafazası için yetkilendirilen bu meclis, daha sonra 1848 yılında yapılan bir düzenleme ile nezarete dönüştürülerek “Umûr-ı Nâfia Nezâreti” adını almıştır.⁴ Nezaretin teşkilatlanması, ülke genelinde bayındırlık hizmetlerine ve bu hizmetlerin organizasyonuna duyulan ihtiyacı da artırmıştır.⁵ Yine bunun yanı sıra 1854 tarihinde İstanbul Şehremânetinin kurulması ve bundan on yıl sonra vilayet nizamnamesi doğrultusunda taşra belediyelerinin faaliyete geçmesiyle, şehirlerin imar ve inşasında yerel yönetimler de rol almaya başlamışlardır⁶. Ancak başta merkezi idare olmak üzere yerel yönetimler organizasyon sürecine dâhil edilmiş olsa da burada en önemli sorunu, geçmişten beri devam eden iş gücü arz yetersizliği oluşturmuştur⁷.

Osmanlı Devleti’nde XIX. yüzyılda genel anlamda nüfus yetersizliğiyle de ilişkili olan iş gücü arz sorunu, ekonomik faaliyet kolları ile kamu hizmeti niteliğindeki işlerin yerine getirilmesi esnasında kendisini açıkça hissettirmiştir⁸. Bu noktada kıt bir kaynak olan emeğin ihtiyaç duyulan alanlara yönlendirilmesi, devletin iş gücü piyasası üzerindeki rolünü önemli hâle getirmiş ve devlet, iş gücü piyasasına

Şerafettin Turan, “Mimarbaşı”, *DİA*, C 30, İstanbul 2005, s. 90-91; Ziya Kazıcı, “Hisbe-Osmanlı Dönemi”, *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 144-145; Aziz Tekdemir, “Tanzimat Dönemi Nâfia Nezareti”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C 1, S 1, Ocak 2011, s. 122-123; Osman Nuri Ergin, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1936, s. 58-59.

- 4 Umûr-ı Nâfia Nezareti, Tanzimat Dönemi’nin sonuna kadar bazı yıllarda Ticaret Nezareti ile birleştirilmiş olsa da 1870 sonrasında artık müstakil olarak varlığını sürdürmüştür. Nâfia Nezaretinin kuruluşu, teşkilatı ve vazifesine dair nizamname için bk. *Düstür*, 1. Tertip, C 4, s. 480-483, 684-690; Akyıldız, *age.*, s. 59; Coşkun Çakır, “Tanzimat Döneminde Ticaret Alanında Yapılan Bir Kurumsal Düzenleme Örneği Olarak Ticaret Nezareti”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 50/S. 1-4, 2000, s. 151-152; Şenay Atam, *Osmanlı Devleti’nde Nâfia Nezareti*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015, s. 7; Tekdemir, *agm.*, s. 121.
- 5 Kemal H. Karpat, *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yay., Ankara 2006, s. 460; Akyıldız, *age.*, s. 45; Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ...*, s. 56-58.
- 6 İlber Ortaylı, “Belediye”, *DİA*, C 5, İstanbul 1992, s. 400; Ergin, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı ...*, s. 124-125.
- 7 Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 177-178.
- 8 Rahmi Deniz Özbay, *19. Yüzyılda Osmanlı’da Devletin Emek İstihdamı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, s. 62, 71.

müdahale ederek ekonomik faaliyetlerin ve kamu hizmetlerinin eksiksiz şekilde yerine getirilmesini sağlamaya çalışmıştır⁹. İşte bu noktada başlıca iki istihdam politikasından söz etmek gerekmektedir: Birincisi ve öncelikli olanı, piyasa koşullarında serbest olarak çalışanlar ile loncalar etrafında teşkilatlanmış olan gönüllü çalışma; ikincisi ise zorunlu çalışma politikasıdır¹⁰.

Osmanlı Devleti'nde zorunlu çalışma birçok alanda karşımıza çıkmış olup bunlar içerisinde en dikkat çekici olanlardan birisini ulaşım, alt yapı ve inşa faaliyetleri oluşturmuştur¹¹. Bu kapsamda özellikle Tanzimat ve sonrasında yeniden yapılanma sürecinin bir yansıması olarak kamu yatırımlarının artmasıyla bayındırlık hizmetlerinde ortaya çıkan iş gücü yetersizliği, daha önceki dönemlerde zaman zaman başvurulduğu gibi zorunlu çalışma kapsamında giderilmeye çalışılmış ve bunun sonucunda alternatif iş gücü kaynaklarına müracaat daha önemli hâle gelmiştir.

Osmanlı çalışma hayatında alternatif iş gücü kaynakları arasında yer alan askerler, savaş esirleri ve köleler dışında başka bir kaynağı da mahkûmlar teşkil etmiştir. Devletin kontrolü altında hazır bir iş gücü kaynağı olarak dikkati çeken mahkûmlar, özellikle klasik dönemde gönüllülük esasına göre iş gücünün yeterli olmadığı zamanlarda donanmaya ait gemilerde kürekçi olarak;¹² donanma

- 9 Donald Quataert, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", *Tanzimat/Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Fatma Acun, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 452; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, s. 299.
- 10 Zorunlu çalışma, bir kişinin veya topluluğun iş gücü piyasasında kendi isteği dışında bir ücret mukabilinde çalıştırılmasıdır. Bu yönüyle kavram, angaryaya benzemiş olsa da angarya, bir kimseye veya topluluğu ücret verilmeden yaptırılan bir işi kapsadığı için ondan ayrılmaktadır. Süleyman Özdemir, "Türkiye'de Zorunlu Çalışma Uygulamaları", *Sosyal Siyaset Konferansları*, C XXXXII, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1996, s. 183; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, İstanbul 2000, s. 27, 344; Cevdet Kırpık, *Osmanlı Devleti'nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2004, s. 32; Halil İnalçık, "Köy, Köylü ve İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, Eren Yayınları, İstanbul 1996, s. 12; Halil Sahillioğlu, "Avârz", *DİA*, C 4, İstanbul 1991, s. 108-109; Ömer Lütfi Barkan, "Avârz", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, C 2, İstanbul 1979, s. 13-19.
- 11 Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi DTCF, C 15/S. 26, Ankara 1991, s. 154; Cabir Duysak, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti Karayolları", *Osmanlı'da Ulaşım (Kara-Deniz-Demiryolu)*, ed. Vahdettin Engin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, Çamlıca Yay., İstanbul 2012, s. 38; Özdemir, agm., s. 185.
- 12 Osmanlılarda alternatif iş gücü kaynaklarına emek açığı hissedildiği dönemlerde sıklıkla başvurulmuştur. Örneğin 1550-1557 yılları arasında inşa edilen Süleymaniye Cami inşaatında istihdam edilen alternatif kaynaklar arasında askerler ve köleler yer almış, mahkûmların ise bu dönemde inşaat işlerinden ziyade donanmada kürekçi olarak istihdam edildikleri görülmüştü. Ayrıntılı bilgi için bk. Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, C I, Türk

gemilerinde kürekçi ihtiyacının azaldığı zamanlarda ise Tersâne-i Âmire'nin gemi inşa tezgâhlarında istihdam edilmişlerdir¹³. Ancak daha sonra Tanzimat Dönemi ceza kanunnâmelerinde yapılan düzenlemeler, kürek cezasının usulünde ve uygulama alanında bazı değişiklikleri beraberinde getirmiş,¹⁴ bu da mahkemeler tarafından verilen kürek cezalarının artmasını sağlamıştır¹⁵. Böylece Tanzimat ile başlayan süreçte kürek cezalarının artışı, uygulama alanının da genişlemesine yol açmıştır. Bu kapsamda kanunnâmelerde yapılan düzenlemeler doğrultusunda kürek cezasına çarptırılanlar artık, “hidemât-ı şâkka” adı altında madenler ve kamu inşaatları gibi ağır ve zahmetli işlerde istihdam edilmeye başlamışlardır¹⁶. Yine bunun yanı sıra kürek cezasına göre daha hafif kabul edilen pranga cezasının da bu dönemde kanunnâmelerde yer almasıyla mahkûmlar, “hidemât-ı süfli” adı altında yolların ve kaldırımların bakım ve onarımı ile beledi hizmetler kapsamındaki

Tarih Kurumu Yay., Ankara 1972, s. 132-135; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) 3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Divân-ı Humâyûn Sicilleri Dizisi: I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993, Hüküm nr. 300, 25 S 966 / 07 Aralık 1558.

- 13 XVIII. yüzyılda yelkenli gemilerin kürekli gemilerinin yerini almasıyla mahkûmlar, yelkenli gemilerin inşasında özellikle üstüğü imalatçısı olarak görevlendirilmişlerdir. BOA, Maliyeden Müdevver Defter (MAD), nr. 3142/44, 9 L 1118 / 14 Ocak 1707.
- 14 Klasik Dönem'den beri örfi hukukta ta'zîr tatbikatı çerçevesinde ulî'el-emrin takdir yetkisine bırakılan kürek cezaları, bundan sonraki süreçte ceza kanunnâmelerine dayanılarak doğrudan mahkemeler tarafından vermeye başlamıştır. Tahir Taner, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 228-230; Halil Cin-Ahmed Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi (Kamu Hukuku)*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1989, s. 288-289; Tanzimat Dönemi ceza kanunnâmelerine göre had ve kısas cezasını gerektiren suçların şartlarında eksiklik tespit edilmesi veya cezanın tatbik edilememesi halinde mevcut ceza, kürek cezasına çevrilebiliyordu. Bu çerçevede hırsızlık, gasp ve yol kesme gibi had suçları ile özellikle kısas gerektiren adam öldürme suçunun kürek cezasına çevrilebildiği görülmüştür. BOA, İradeler Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), nr. 7/104, 05 C 1256/04 Ağustos 1840; BOA, Sadaret Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL), nr. 12/21, 19 M 1265/15 Aralık 1848; BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), nr. 3/94, 29 R 1264/04 Nisan 1848; BOA, Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A.MKT.AMD), nr. 28/37, 29 S 1267/03 Ocak 1851; BOA, A.MKT.MVL, nr. 55/88, 16 Za 1268 01 Eylül 1852; BOA, A.MKT.MVL, nr. 56/19, 22 Za 1268/07 Eylül 1852.
- 15 XIX. yüzyılın ortalarında kanunnâmeler doğrultusunda verilen kürek cezasının gelişim seyrini göstermesi açısından 624 Numaralı Ayniyat Defteri incelendiğinde, 1850-1855 yılları arasında çoğunluğu adam öldürme suçundan olmak üzere toplam 344 adet kürek cezası hükmü dikkat çekicidir. BOA, Bâbâli Evrak Odası Ayniyat Defteri (BEO AYN.d), nr. 624, 1266-1271/1850-1855.
- 16 Hidemât-ı şâkka, 1858 tarihli ceza kanunnâmesine göre mahkûmların toprak kazmak, taş taşımak ve maden çıkarmak gibi zahmetli ve ağır işlerde çalıştırılmasını ifade etmektedir. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2013, s. 1291; Madenlerde kürek mahkûmlarının istihdamı hakkında bk. Kaya Göktepe, “Osmanlı Madencilik Sektöründe İşgücü Yetersizliğine Bir Çözüm: Mahkûm Emeği (1839-1918)”, *History Studies*, C 10/S. 5, Ağustos 2018, s. 55-82.

temizlik gibi nispeten daha az meşakkatli işlerde istihdam edilmişlerdir¹⁷.

Tanzimat Dönemi'nde mahkûmların istihdamına yönelik yeni faaliyet alanları olarak madencilik, imar-inşa ve temizlik hizmetlerinin ön plana çıkmasında, ilgili alanların niteliksiz iş gücü talebinin giderek artış göstermesi önemli bir gerekçe olarak kabul edilmektedir. Bu alanlar içerisinde devlet kurumlarının yeniden yapılanma sürecine girmesi sonucunda mevcut kamu binalarının ihtiyacı karşılamakta zorlanması, yeni bazı kamu kurumlarının ihdas edilmesi ve belediye teşkilatının hayata geçmesi gibi faktörler, özellikle büyük şehirlerde imar ve inşa faaliyetlerinin giderek önem kazanmasını sağlamıştır. Yine bunun yanı sıra adli makamlar tarafından verilen kürek ve pranga cezalarının hangi hizmet alanlarında uygulanacağı hususunda mevzuat doğrultusunda idari birimlere yetki tanınmış olması da imar ve inşa faaliyetlerinde mahkûm emeğinin gelişimine yardımcı olmuştur. Bu kapsamda kürek mahkûmlarının istihdamı için belirlenen iki yeni alandan birisi olarak dikkati çeken madencilik faaliyetlerinde istihdam edileceklerin Ergani kürek hapishanesine gönderilmesi ve burasının da başkent ile diğer büyük şehir merkezlerine uzak olması, idari birimlerin süreci sevk ve idaresini zorlaştırmıştır. Ayrıca madencilik sektörünün doğası gereği imar ve inşa faaliyetlerine göre daha ağır çalışma koşullarını bünyesinde barındırması, mahkûmların çeşitli yakınmalarına ve bazı firar hadiselerine yol açmıştır. Buna karşı imar ve inşa faaliyetlerinin başkent İstanbul ve diğer büyük şehirlerde yoğunlaşması ve çalışma koşullarının madenlere nazaran daha esnek olması gibi faktörler, idari birimlerin imar ve inşa faaliyetlerini tercih etmesinde önemli nedenler olarak sayılmıştır. Diğer taraftan bu dönemde kürek mahkûmlarının çalışma koşulları yanında pranga mahkûmları açısından istihdam durumu ele alındığında ise işin ağırlık derecesi bakımından, yolların ve kaldırımların bakım ve onarım faaliyetleri ile belediye temizlik hizmetleri arasında yetkililer tarafından önemli bir fark görülmediği dikkati çekmektedir.

Osmanlı imar ve inşa faaliyetlerinde mahkûm istihdamı, devletin çeşitli açılardan sürece dâhil olduğu kapsamlı bir mesele olarak kabul edilmekte olup bunlardan birincisini, hukuki boyut meydana getirmektedir. Buna göre öncelikli olarak

17 Süffi işler kelime olarak tortuya döküntüye ait anlamına gelmektedir. Hıdemât-ı süffi ise çöpçülük ve süprüntücülük olarak ifade edilmektedir. Develioğlu, *age.*, s. 1140; "Kumkapı dâhilinde Sıvacı Artın nâm zimmî Artın zimmînin bir kırkık hayriye altını ve altı aded beşliklerini ahz etmiş olduğu ... Meclis-i Vâlâ-yı mezkûrda müzâkere ve tensib olunmuş olmağla ol vechile müddeti hitâmında sebîli tahliye olunmak üzere yedine tezkire i'tâsıyla mersûm üç mâh müddet pranga-bend olarak hıdemât-ı suffiyede istihdâm olunmak bâbında fermân-ı âlî". BOA, Divân (Beylikçi) Kalemî Defterleri (A.DVN), nr. 2/31 18 R 1259/18 Mayıs 1843.

suçlunun yargılama safahatının tamamlanarak hakkında mahkûmiyet hükmü kurulması gerekmektedir. Kurulan hükümden sonra dikkate alınması gereken asıl nokta, suçlunun cezasını toplumun bir ihtiyacına cevap verebilecek alanda çalışarak ifa etmesidir ki, bu da kamu vicdanının rahatlatılmasına ve adalet sistemine güvenin tesis edilmesine yardımcı olmaktadır. Diğer taraftan suçun faili açısından durum ele alındığında ise verilen cezanın mahkeme kararlarında sıkça ifade edildiği gibi suçlunun “ıslâh-ı nefis”ine katkı sağlaması amaçlanmaktadır. Osmanlı Devleti’nde mahkûm istihdamının ikinci önemli noktasını ise iktisadi boyut oluşturmakta ve burada öne çıkan hususu ise devletin iş gücü talebi meydana getirmektedir. Bu kapsamda kamu yararı amacı taşıyan imar ve inşaa faaliyetlerine yönelik önce bir ihtiyacın belirlenmesi, ihtiyaç belirlendikten sonra işin yapılabilmesi için bütçeden kaynak tahsisatı yapılması, belirlenen işte çalıştırılacak iş gücünün belirlenmesi ve sonra da bir organizasyon çerçevesinde mahkûmların iş mahalline ulaştırılarak istihdam edilmesi, iktisadi boyut dâhilindedir. Ayrıca istihdam edilenlerin belli bir nizam çerçevesinde emeklerini sarf etmelerine yönelik güvenlik önlemlerinin alınması, iaşelerinin temin edilmesi ve ücretlerinin ödenmesi gibi birçok husus, yine bu sürecin bir parçasıdır.

Osmanlı Devleti’nde farklı boyutları bünyesinde barındıran mahkûm istihdamı meselesi, Klasik Dönem’den başlamak üzere Tanzimat ve bilhassa II. Meşrutiyet Dönemi’nde daha dikkat çekici bir görünüm arz etmeye başlamıştır. Özellikle bu dönemde kurumsallaşma çabaları çerçevesinde ülke genelindeki hapisanelerin idari bir merkez etrafında toplanması, hapisanelere yönelik politikaların tesis edilmesinde önemli bir aşama olarak kabul edilmektedir¹⁸. Bu çerçevede hapisanelerin mevcut durumunu tespit etmeye yönelik ayrıntılı sayım cetvellerinin merkezî idare tarafından tutulmaya başlaması, döneme ait istatistiksel bilgiler elde edilmesi açısından dikkate değer bir gelişme olarak kaydedilmelidir. Buna göre suçlulara ait cinsiyet dağılımı, suç türü ve ceza süresi gibi birçok veriye ulaşmak artık mümkün hâle gelmiştir. Ancak ulaşılan bütün bu demografik verilere rağmen kürek ve pranga cezasına tabi tutulan mahkûmlar özelinde kimlerin imar ve inşaa faaliyetlerinde istihdam edildiği ya da edileceği hususunda Osmanlı genelini yansıtan niceliksel verilere ulaşılamaması, mahkûm istihdamı meselesinde önemli bir sınırlılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Meselenin bu sınırlılığına rağmen

18 Osmanlı Devleti’nde mahkûm sayılarıyla ilgili en sağlıklı verilerden birisi olan 1913-1914 yıllarına ait Mebânî-i Emiriye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti verilerine bakıldığında, Osmanlı hapishanelerinde toplam 37.058 mahkûmun bulunduğu ve bunlar içinde İstanbul hapishanelerinde kalanların toplam sayısının ise 946 olduğu belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Halim Demiryürek, *Osmanlı Hapishaneleri (1913-1914)*, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 329-330.

mahkûmların imar ve inşa faaliyetlerinde hangi koşullar altında ve nasıl istihdam edileceğine yönelik yasal düzenlemelerin yapılmış olması ve istihdam edilenlere yönelik mikro düzeyli bazı kayıtların tutulması, mahkûmların istihdam süreci ve çalışma koşulları hakkında niteliksel çalışmalar yapılmasını olanaklı hâle getirmiştir. Nihayetinde imar ve inşa faaliyetlerinde tesis edilen bütün hukuki ve iktisadi altyapıya ve çeşitli mikro verilere rağmen mahkûmların bu rolünün, şu ana kadar müstakil bir çalışmaya konu olmadığı görülmüştür.

Bu araştırmada, Osmanlı ceza adalet sisteminde değişim ve aynı zamanda imar ve inşa faaliyetlerinde iş gücü talebinin fazlaca hissedildiği zamanlardan birisi olan Tanzimat'la başlayıp II. Meşrutiyet'le devam eden dönemde, alternatif bir kaynak olarak ön plana çıkan mahkûm emeği ele alınmaya çalışılmaktadır. Yapılan araştırmayla, mahkûm emeğinin imar ve inşa faaliyetlerinde ortaya çıkışı ve gelişim süreci ile mahkûmların iş gücü piyasasına katkısı, Osmanlı arşiv belgeleri ışığında tahlil edilmektedir. Ayrıca istihdam edilen mahkûmların çalışma koşulları çerçevesinde işlerinin temin edilmesi, zorunlu çalışma kapsamında almış oldukları ücretler ve bunlara karşı alınan güvenlik önlemleri de yine bu dönem çerçevesinde incelenmektedir. İmar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilen mahkûmlar özelinden hareketle de devletin iş gücüne bakış açısı ve kamuya yararlı hizmetlere gösterdiği ehemmiyet, Osmanlı bütüncül perspektifi doğrultusunda değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. Mahkûm Emeğinin İmar ve İnşa Faaliyetlerinde Ortaya Çıkış Süreci

Osmanlı Devleti'nde imar ve inşa faaliyetleri, toplumun genelini ilgilendiren önemli kamu hizmet alanlarından birisi olarak dikkati çekmiştir. Bu alana yönelik kamu yatırımları, toplumun refahının artırılmasına katkı sağladığı için devleti yönetenler tarafından imar ve inşa faaliyetlerine gereken hassasiyet gösterilmeye çalışılmış, ancak gösterilen hassasiyete rağmen devletin mali ve iş gücü sorunları, burada aşılması gereken önemli bir problem olarak ortaya çıkmıştır.

Osmanlılarda XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren mali sorunlar, ülkenin mevcut durumuyla doğrudan ilgili olduğu için kısa sürede çözüme kavuşturulamamıştır. Buna karşı iş gücü sorununun çözümüne yönelik birtakım arayışlar ise gözlerden kaçmamıştır. Bunlar arasında, bir bölge halkının vergi muafiyeti karşılığında emeğinden istifade edilmesi¹⁹ ile devlet tarafından takdir

19 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, Eren Yayınları, İstanbul 1990, s. 55; İncelik, *age.*, s. 148.

edilen bir ücret mukabilinde alternatif iş gücü kaynaklarına başvurulması,²⁰ en sık karşılaşılan uygulamalar arasında yer almıştır.

Osmanlılarda alternatif iş gücü kaynakları içerisinde yer alan mahkûmlar, Tanzimat öncesindeki süreçte Tersâne-i Âmire içindeki gemi inşa faaliyetleri ve tersane içindeki bakım, onarım ve tamir işlerinde istihdam edilmişler, bunun dışında diğer imar ve inşa hizmetlerinde dikkati çekecek düzeyde yer bulamamışlardır²¹. Nihayetinde Osmanlılarda mahkûmların imar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilmesinin önünü açan düzenlemelerin Tanzimat'la ortaya çıktığı görülmektedir. Bu kapsamda başta 1840 ve devamında 1851 ile 1858 tarihli ceza kanunnâmelerinin yürürlüğe girmesiyle kürek cezaları, mevzuatta açıkça yerini almıştır²². Özellikle 1858 tarihli ceza kanunnâmesinin 19. maddesi, kürek cezasını “hidemât-ı şâkkada kullanılmaktır” şeklinde tarif ederek, bu cezanın inşaat sektörünü kapsayacak şekilde kamuya yararlı hizmetlerde uygulanmasının önünü daha da açtığı görülmektedir²³.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'la başlayan süreçte imar ve inşa faaliyetlerinde mahkûm emeğini ilgilendiren diğer bir düzenleme de pranga cezasıdır²⁴. Bu

20 Barkan, *age.*, s. 135.

21 Osmanlı Devleti'nde kürek mahkûmiyetleri arşiv belgelerinden elde edilen bilgilere göre Hicri 963 (Miladi 1556) yılından itibaren düzenli şekilde artış göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. BOA, Divan-ı Hümayûn Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), nr. 2, Hüküm nr. 269, 08 C 963/19 Nisan 1556, Hüküm nr. 1771, 1772, 1773, 10 R 964/10 Şubat 1557; BOA, Dîvân-ı Hümayûn Kalebend Defterleri (A.DVN.KLB.d), nr. 925, s. 1-6, 20 M 1118/04 Mayıs 1706; BOA, MAD, nr. 18421, s. 1-2, 16 Ş 1148/01 Ocak 1736; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 213; Batılı ülkelere bakıldığında, sadece İspanyolların XVIII. yüzyıldan itibaren yol ve alt yapı çalışmalarında kurumsal bir çerçevede olmasa da mahkûmlara başvurduğu; bunun dışındaki ülkelerde ise imar ve inşa hizmetlerinde mahkûmların çalıştırılmasına Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte rastlandığı vurgulanmaktadır. Christian G. De Vito-Alex Lichtenstein, “Writing a Global History of Convict Labour”, *International Review of Social History*, Cambridge University Press, 2013, p. 296-297; Belinda Archibong-Nonso Obikili, “Prison Labor: The Price of Prisons and the Lasting Effects of Incarceration”, *African Economic History Working Paper*, S. 52, 2020, s. 1-95; Anthony Gorman, “Regulation, Reform and Resistance in the Middle Eastern Prison”, *Cultures of Confinement: A History of the Prison in Africa, Asia, and Latin America*, ed. F. Dikötter and I. Brown, Ithaca, Cornell University Press, NY, 2007, s. 95-146.

22 Taner, agm., s. 228; Ahmet Kılınç, “Osmanlı Devleti'nde Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, C LXXIX/S. 285, Ağustos 2015, s. 534.

23 1858 Tarihli ceza kanunnâmesinin 19-21. maddeleri kürek cezasını ayrıntılarıyla düzenlemektedir. Buna göre 19. madde: “Kürek, ayaklarında demir olduğu hâlde hidemât-ı şâkkada kullanılmaktadır. Kürek cezasına müstahak olan şahıs hakkında teşhîr usulü dahi icrâ olunur...” Ayrıca kanun, kürek cezasını müebbet (madde 20) ve muvakkat olarak (madde 21) ikiye ayırmış, muvakkat küreğin süresini de 3-15 sene olarak belirlemiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. *Düstur*, Tertib 1, C 1, s. 540-541.

24 Taner, agm., s. 227-229; Mustafa Şentop, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku (Kanunlar, Tadiller,*

ceza; hırsızlık, gasp, yaralama, tedbirsizlik ve dikkatsizlik sonucu işlenen cinayet, kalpazanlık, fahiş fiyata mal satma, dolandırıcılık, edep dışı davranışlarda bulunma gibi çeşitli suçlara verilmiştir²⁵. Diğer taraftan pranga cezası, yeni kanunlara göre kürek cezasından bir derece hafif suçlara uygulanırken bazen de istihdam edilecek faaliyet alanı ve hapisanelerin fiziki koşullarından dolayı kürekle aynı kategoride de uygulanmıştır. Nitekim 1851 tarihli ceza kanununda birinci fasıl madde 13'te suçlu, "küreğe ve prangaya"; madde 11 ile ikinci fasıl madde 5'e göre suçlu, "İstanbul'da ise küreğe, taşrada ise prangaya vaz' olunarak süffi hizmetlerde kullanıla" ifadesi dikkat çekicidir.²⁶

Osmanlı Devleti'nde yürürlüğe giren ceza kanunnâmelerinden hareketle, 1860 tarihli "Mahbûsların Sûret-i İdâre ve Muhâfazaları Hakkında İşbu Merkezlerin Habshâne Me'mûrlarına Verilmek Üzere Ta'limât-nâme" adını taşıyan bir "ta'limât-ı umûmiyye" ise cezaların infazı açısından önemli bir düzenlemeyi içermektedir. İlgili talimatnamenin 3. maddesinde kürek cezasının; "şahs-ı mahkûmun ayaklarında demir olarak habsiyle müddet-i cezâ'yyesinde hidemât-ı şâkkada kullanılması" şeklinde tarif edilmiştir²⁷. Böylece yapılan yasal düzenlemeler sonucunda suçluların Tersâne-i Âmire içindeki inşaatlar ile yol yapımı, bakımı, inşası ve altyapı hizmetlerinde "hidemât-ı şâkka" adı altında prangalı olarak çalıştırılması, kısa süre içerisinde yaygınlık kazanmıştır²⁸. Mahkûmların imar ve

Lâyhalar, Uygulama), İstanbul 2004, s. 31.

- 25 Pranga cezası verilen suçluların ağırlıklı kısmını ise tedbirsizlik ve dikkatsizlik sonucu işlenen cinayet ve hırsızlık suçlarının oluşturduğu görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. BOA, BEO AYN.d, nr. 624; Yasemin Saner, "Osmanlı'nın Yüzlerce Yıl Süren Cezalandırma ve Korkutma Refleksi: Prangaya Vurma", *Osmanlıda Asayiş Suç ve Ceza 18-20. Yüzyıllar*, drl. Noemi Levy-Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 174-175; BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), nr. 609/60, 12 L 1277/23 Nisan 1861; BOA, MVL, nr. 502/28, 07 R 1283 / 19 Ağustos 1866.
- 26 Mustafa Avcı, "Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri: Kalebentlik, Kürek ve Prangabentlik", *Yeni Türkiye*, S. 45, Mayıs-Haziran 2002, s. 142-143; Şentop, *age.*, s. 88; Kürek cezası, 1858 tarihli kanunnâmenin 19, 20, 21, 57, 58, 60, 62, 174. ve 175. maddelerinde ayrıntılarıyla belirtilmişti. Ahmed Akgündüz, "1274-1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları Tatbik Şekli ve Men'î İrtikâb Kanunnamesi", *Belleten*, C 51/S. 199, s. 171-172.
- 27 Gültekin Yıldız, *Maşûsâne (Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni 1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 234.
- 28 "...Zabtiye Meclisi'nin mazbatası Meclis-i Vâlâ'ya verilerek ber mücib-i kanun-ı ceza mahbusiyeti tarihinden itibaren dört ay müddetle vaz-ı pranga olunarak hidemat-ı şâkkada bi'l-istihdâm olunarak müddet-i hitâmında kefilî alınarak sebillerinin tahliyesi Meclis-i Mezkûr'dan ifade olunmakla ol vechle icâbı icrâ olunmak babında fermân-ı âlî." BOA, BEO AYN.d, nr. 624, s. 1, 24 Ca 1266/07 Nisan 1850; Zübeyde Güneş Yağcı-Esra Nalbant, "İstanbul Tersane Zindanı", *Osmanlı İstanbulu Uluslararası Sempozyum IV*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yay., İstanbul 2016, s. 90.

inşa faaliyetlerinde istihdamına yönelik yapılan bütün yasal hazırlıklar ise devletin istihdam sürecini hukuki bir temele dayandırdığını göstermektedir. Nihayetinde bu düzenlemelerden sonra kürek ve pranga cezasına hükmedilen mahkûmlar, devletin ilgili kurumlarının organizasyonu dâhilinde imar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilmeye başlamışlardır.

2. İmar ve İnşa Faaliyetlerinde Mahkûm Emeginin Organizasyonu

Osmanlı Devleti'nde imar ve inşa faaliyetleri, Klasik Dönem'den beri devletin merkezi ve yerel kurumları arasında ciddi bir organizasyonu gerektiren geniş bir istihdam alanı olarak görülmüştür. Toplumun yaşam kalitesinin yükseltilmesine katkı sunması nedeniyle devlet tarafından yakından takip edilen bu alan, Osmanlı yenileşme sürecinde ulaşım, altyapı, kamu binası inşaatları ve şehirlerin imarı gibi kamu hizmeti yatırımlarıyla daha dikkat çekici hâl almaya başlamış ve burada iş gücünün organizasyonu, meselenin önemli kısmını oluşturmuştur.

Osmanlı imar ve inşa faaliyetlerinde iş gücünün organizasyonunda idari birimlerin kararları belirleyici olurken, iş gücü kaynağı olarak mahkûmlara başvurulması hâlinde ise sadece idari birimler değil, aynı zamanda hukuki süreç nedeniyle adli birimlerin de organizasyonda yer alması gerekmiştir. Bu çerçevede kadıların başında bulunduğu ilk derece mahkemeleri, vermiş oldukları kararlarla mahkûmların istihdam sürecini başlatmışlardır²⁹. Daha sonra ise özellikle Tanzimat dönemi başında teşekkül ettirilen adli ve idari bakımdan bir nevi üst yargı makamı olarak işlev gören Meclis-i Vâlâ, kürek ve pranga cezalarının “hidemât-ı lâzime” adı altında inşaat sektörünü de içine alacak şekilde ihtiyaç duyulan bir alanda uygulanmasında önemli bir işlev görmüştür³⁰. Tanzimat döneminde kürek ve pranga cezasına hükmedilen kişilerin kararlarını onaylayan ve suçluların imar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilmesi hususunda adli bakımdan nihai karar verici makam olarak dikkati çeken Meclis-i Vâlâ, 1870 yılında Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezâretinin

29 BOA, A.MKTMHM, nr. 304/21, 21 M 1281/26 Haziran 1864; BOA, Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO), nr. 802/60078, 17 M 1314/28 Haziran 1896.

30 Meclis-i Vâlâ'nın organizasyondaki rolüne ilişkin bir arşiv belgesi, durumu şu şekilde izah etmektedir: “Darbhâne-i Âmirê nâzırı devletlü paşa hazretlerinin Meclis-i Vâlâya i'tâ buyrulan bir kıt'a takrirleri meâlinde meskûkât-ı cedîde-i şâhâne ve sikke-i efrenciyenin trutllarını kat' ve veznine nakîsa vermekde olduğu istihbâr kılınan ...mersûm Sinekondî'nın cünha-i vâkı'a ve müddet-i mu'ayyenesini mübeyyin yedine tezkire i'tâsıyla habsi tarihinden i'tibâren altı mâh müddet vaz'-ı pranga olunarak hidemât-ı lâzimedde bi'l-istihdâm müddet-i hitâmında sebîlinin tahliyesi...” BOA, A.MKTMVL, nr.10/15, 16 Za 1264/14 Ekim 1848; Ali Akyıldız, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”, *DİA*, C 28, Ankara 2003, s. 250-251.

kurulmasına kadar görev ve yetkilerinde bir dizi değişikliğe uğramıştır³¹. Yaşanan bu değişiklik sonrası, imar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilecek mahkûmların hangi alanlarda ve ne şekilde istihdam edileceği hususunda karar merci makam olarak önce Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye; daha sonra ise sırasıyla Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Reisliği ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nezâreti belirleyici olmuştur³². Yine bu süreçte Adliye Nezâretinin teşkilatlanması ve Teşkilât-ı Mehâkim Kanunu ile kamu hukukunu korumak adına padişah tarafından tayin edilen “Müdde-i Umumilik (Savcılık)” kurumu hayata geçirilmiştir³³. İmar ve inşa faaliyetlerinde mahkûm istihdamına yönelik alınan kararların bidayet mahkemeleri bünyesinde kurulan müdde-i umumilikler (savcılıklar) tarafından yakından takip edilmesi ise aşağıdaki örnekte görüldüğü gibi adli organizasyon açısından önemli bir aşamayı teşkil etmiştir:

“Dersa‘âdet Bidâyet Mahkemesi Müdde‘i-i Umûmiliğine, Dersa‘âdet bidâyet mahkemesi ikinci cezâ dâiresinin me‘mûriyet-i aliyyelerinden muhavvel 480 numero ve fi 9 Nisan sene 327 tarihli müzekkiresinde serseriliğine hüküm olunduğu ve iki ay müddetle umûr-ı nâfi‘ada istihdâmına ve olamadığı sûrette iş bulacağı bir mahalle i‘zâmına karâr verildiği iş‘âr olunan Niko’nun burada çalışdırılacak işi olmamasına mebnî Rodos‘a i‘zâmı tensib kılınmış olmağla arz olunur efendim. İstanbul Polis Müdüri³⁴.”

İmar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilecekler için adli makamlar tarafından verilen hukuki kararların yerine getirilmesi ise bu organizasyonun en kapsamlı ve meşakkatli kısmını oluşturmaktadır. Devletin asayiş ve güvenlik birimlerini ilgilendiren bu kısımda, Tanzimat döneminde öne çıkan kurum ise Zaptiye Müşirliğidir³⁵. Ülkenin güvenlik, asayiş ve zabıta işleriyle ilgili geniş yetkilere haiz

31 Mehmet Akif Aydın, “Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye”, *DİA*, C 9, İstanbul 1994, s. 387-388.

32 Hulusi Yavuz, “Adliye Nezâreti”, *DİA*, C 1, İstanbul 1988, s. 389; M. Macit, Kenanoğlu, “Nizâmiye Mahkemeleri”, *DİA*, C 33, İstanbul 2007, s. 187.

33 Nevin Ünal Özkorkut, *Osmanlı Hukukunda Müdde-i Umumilik: Savcılık Kurumunun Türk Hukukuna Girişi ve Uygulanma Süreci*, Turhan Kitabevi, Ankara 2016, s. 95; Gülnihal Bozkurt, *Batı Hukukunun Türkiye’de Benimsenmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 106.

34 BOA, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Kısım-ı Adli Kalemi (DH.EUM.KADL), nr. 15/19-2, 24 R 1329/24 Nisan 1911.

35 “Müşir Paşa hazretlerinin tezkiresine kenâr, Meâl-i iş‘âr-ı vâlâlan ma‘lûm-ı senâverî ve eşkiyâ-yı merkûme-i mersûle dahi manzûr-ı âcizî olup ma‘lûm-ı devletleri buyrulduğu üzere eşkiyâ-yı merkûmeden mukaddem gelmiş olanlar tersâne-i âmire ile bâb-ı müşirîlerinde pranga-bend olunmuş olduklarına nazaran bunların dahi yine sâbıkı ve dünkü gûne zât-ı devletleriyle tezekkür olunduğu ...” BOA, Sadaret Mektubî

olarak donatılan bu kurumun 1879 yılında nezarete dönüştürülmesinden sonra ise mahkûmların kamuya yararlı hizmetlerde istihdamındaki görevler, Zaptiye Nezareti tarafından yürütülmüştür³⁶. Nezaret tarafından yerine getirilen başlıca görevler; kürek veya pranga cezasına hükmedilen suçluların en yakın kamuya yararlı inşaat işlerinde çalıştırılmak üzere sevk hazırlıklarının yapılması, görev mahalline ulaşmaları için onlara yönelik gerekli asayiş tedbirlerinin alınması ile suçluların çalıştırıldığı işle ilgili adli makamlara bilgi verilmesi bunlar arasındadır³⁷. Nihayetinde nezaretin mahkûmların istihdamı esnasındaki organizasyon görevi, 1909 yılına kadar devam etmiştir. 1909 yılında Zaptiye Nezareti ilga edilerek yerine Dâhiliye Nezaretine bağlı olarak Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti ihdas edilmiş ve ülkenin emniyet ve asayiş bu birime devredilmiştir³⁸. Dolayısıyla hapisane dışındaki mahkûmların belirlenen kamuya yararlı inşaat işlerine sevk edilmesi, iş mahalline ulaştırılması, hapisane dışındaki açık alanlarda istihdam edilmeleri hâlinde gerekli güvenlik önlemleri altında çalıştırılmalarının sağlanması, bu müdüriyet tarafından takip edilmiştir³⁹.

Osmanlı Devleti'nde kürek ve pranga cezasına mahkûm edilen suçluların kamuya ait bina inşaatlarında istihdam edilme sürecinde önemli bir aşamayı da

Kalemi (A.MKT), nr. 12/96, 29 R 1260/18 Mayıs 1844; BOA, İ.MVL, nr. 5992, 28 S 1267 / 02 Ocak 1851; Zaptiye Müşirliği 1846 yılında kurulmadan önce sabıkalarının, başboş ve serseri takımından kimselerin takibi ve bunların İstanbul'a yerleşmelerine engel olma görevi İhtisab Nezaretine verilmiş ve daha sonra bu görevler Müşirliğe devredilmiştir. Nurettin Van, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Güvenlik (1839-1918)", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C 3, DİA Yay., İstanbul 2015, s. 119.

36 Abdülkadir Özcan, "Zaptiye", *DİA*, C 44, İstanbul 2013, s. 129; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, C III, İBB Kültür Aş. Yay., İstanbul 1995, s. 1268; BOA, A.MKT.MVL, nr. 134/67, 28 L 1278/28 Nisan 1862; BOA, Dâhiliye Nezaretine Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR), nr. 32/21, 09 R 1328/20 Nisan 1910.

37 "Dersa'âdetde işsiz güçsüz sâbıkalı ve serseri gürûhundan ... eşhâs hakkında nizâmnâme-i mezkûr ahkâmının bi-temâmihâ icrâsı husûsunun Adliye Nezâretine iş'ârı Zaptiye Nezâretinden bâ tezkire bildirilmiş ve sûret-i iş'âr muvâfık-ı hâl ve maslahat görülmüş olmağla adliye nezâret-i celîlesine teflîğât icrâ ve sûy-ı âcizîye de ma'lûmât it'â buyrulması menû't-i müsâ'ade-i aliyye-i fahîmâneleridir ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir." BOA, BEO, nr. 3389/254128-3, 09 B 1326/07 Ağustos 1908; BOA, Zaptiye (Z.B), nr. 404/6, 20 Za 1324 / 15 Ocak 1907.

38 Ayrıntılı bilgi için bk. *Düstur*, Tertib 2, C 1, s. 410; Kent Schull, "Tutuklu Sayımı: Jön Türklerin Sistematik Bir Şekilde Hapishane İstatistikleri Toplama Çalışmaları ve Bunların 1911-1918 Hapishane Reformu Üzerine Etkileri" *Osmanlıda Asayiş Suç ve Ceza 18-20. Yüzyıllar*, drl. Noemi Levy-Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 234.

39 BOA, DH.EUM.THR, nr. 104/6, 01 B 1327 / 01 Ağustos 1909; BOA, DH.EUM.THR, nr. 32/21, 09 R 1328/20 Nisan 1910.

hapishane içindeki mahkûmların organizasyonu oluşturmuştur⁴⁰. Bunlar içerisinde mahkûmları çalıştırmayı ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında sayıları hızla artmaya başlayan hapishaneleri bir bütünlük içerisinde yönetmeyi amaçlayan ilki 1865, ikincisi de 1880 tarihli nizamnâme dikkat çekicidir⁴¹. Uygulamada fazla bir karşılık bulamayan 1865 tarihli nizamnâmenin aksine daha yaygın uygulama imkânına kavuşan 1880 tarihli “Memâlik-i Mahrûsa-yı Şâhânedede Bulunan Tevkîfhâne ve Hapishânelerin İdâre-i Dâhiliyyelerine Dâir Nizamnâme Lâyihası”na bakıldığında, hapishane bünyesinde bu sürecin nasıl organize edileceği hususunda önemli ayrıntılar ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede nizamnâme layihasının 69. maddesi ile 16-19. maddeleri mahkûm istihdamının organizasyonunda hapishane müdürlerine önemli görev ve sorumluluk yüklemektedir⁴².

Osmanlı Devleti'nde hapishane içindeki mahkûmların imar ve inşa faaliyetlerinde istihdamının organizasyonunda öne çıkan kurumlardan birisi de Dâhiliye Nezareti bünyesinde 1911 yılında kurulan “Hapishaneler İdare-i Umumiyesi”dir. Bu kurum, ülke genelindeki hapishanelerin tek bir merkezi yönetim altında toplanması açısından ilk olma vasfı taşımıştır. Ancak bir yıl sonra idarenin mevcut ihtiyaca yetersiz kaldığı anlaşıldığından, özellikle hapishane inşaatlarını da organize edebilmek adına Nisan 1912’de “Mebânî-i Emiriye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti” kurulmuştur⁴³. Dâhiliye Nezaretine bağlı on bir müdürlükten birisi olarak faaliyete geçen bu müdüriyet, hapishanelerin korunmasını, idaresini, inşaat ve tamiratını gerçekleştirip, hesaplarını tutacak bir kurum olarak teşkilatlanmıştır⁴⁴. Bunun yanı sıra II. Meşrutiyet döneminde hapishane inşaatlarının organizasyonuna yönelik özellikle “Dersa’âdet Hapishâne-i Umûmî

40 BOA, A.MKT.MHM, nr. 1/96, 15 M 1262/13 Ocak 1846.

41 Zafer Atar, “20. Yüzyıl Başlarında İstanbul Hapishane-i Umumi’de Mahkûmların Üretim Faaliyetleri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 34, Nisan 2015, s. 22; Ömer Şen, *Osmanlı’da Mahkûm Olmak: Avrupalılaştırma Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007, s. 7.

42 Ceride-i Mehâkîm, C 1/S. 45, s. 357, S 47, s. 373; Lâyihanın tamamı için bk. Ceride-i Mehâkîm, C 1/S. 45-47, ss. 355-375; Yıldız, *age.*, s. 253-259.

43 Kurtuluş Demirkol, *II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2012, s. 89, 93.

44 Demiryürek, *age.*, s. 26-27; Yüksel Çelik, “Hapishane Tarihimizden Bir Kesit: Üsküdar Paşakapısı Tevkîfhanesi ve Mütareke Dönemi’nde İşgali”, *Belleten*, C 72/S. 264, 2008, s. 605; Mehmet İpşirli, “Dahiliye Nezâreti”, *DİA*, C 8, İstanbul 1993, s. 415-416; Schull, *agm.*, s. 234; Diğer taraftan II. Meşrutiyet Dönemi’nde mahkûmları çalıştırmak için modern bir teşkilat kurması için yabancı uzmanlar getirilmiş olup bunlardan birisi de Hapishaneler Umumi Müfettişi Alman hapishane uzmanı Dr. Paul Polliç’tir. BOA, Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti Mütferrik Evrakı (DH.MB.HPS.M), nr. 33/112, 23/08/1336.

Müdürlüğü” gibi büyük ceza infaz kurumlarında tesis edilen “Tevkifhane İnşaat Memurluğu” dikkat çekicidir⁴⁵. Sonuç olarak, imar ve inşa faaliyetlerindeki organizasyonun tarihsel süreç boyunca adli ve idari birimler tarafından hiyerarşik bir yapılanma çerçevesinde en ince ayrıntısına kadar planlanması ve uygulanması, mahkûm istihdamının gelişimine önemli katkı sağlamıştır.

3. Osmanlı İmar ve İnşa Faaliyetlerinde Mahkûm İstihdamının Gelişimi

a. Tanzimat ve I. Meşrutiyet Dönemi

Tanzimat’la birlikte Osmanlı Devleti’nin yeniden yapılanma sürecine girmesi, modern fiziki mekânlara ihtiyacı arttırmış ve bu durum kamu inşaat yatırımlarının giderek önem kazanmasını sağlamıştır⁴⁶. Yine bu dönemde belediye teşkilatının hayata geçmesi, özellikle limana sahip büyük şehirlerde modern şehircilik uygulamalarının gelişimini hızlandırmıştır⁴⁷. Böylece İstanbul başta olmak üzere birçok yerde artan inşaat yatırımları, aynı zamanda yeni iş gücü talebini ortaya çıkarmış ve ceza kanunnâmelerinin hayata geçmesi de bu süreci desteklemiştir⁴⁸.

Osmanlı Devleti’nde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren imar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilmeye çalışılan mahkûmlar, kürek ve pranga adı altında farklı cezalara tabi tutulmuşlardır. Bunlar içerisinde kürek cezası daha ağır bir ceza olarak uygulandığı için kürek cezasına tabi olanların genellikle kamu inşaatlarında,⁴⁹ pranga cezasına tabi tutulanların ise daha çok yolların bakımında, tamirinde ve çeşitli temizlik işlerinde istihdam edilmeye çalışıldıkları görülmektedir⁵⁰. Mahkûm istihdamında dikkati çeken hususlardan birisi de ceza

45 Bu memuriyet, hapishane inşaatlarında çalıştırılan mahkûmların bütün işlemlerini takip etmekle mükellef kılınmıştı. BOA, Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti DH.MB.HPS, nr. 26/7/8-3, 17 Ra 1335/11 Ocak 1917; Atar, agm., s. 20.

46 Ergin, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkışafı*, s. 122-123.

47 Ortaylı, agm., s. 399.

48 BOA, A.MKT.MVL, nr. 134/67 ve 68, 28 R 1278/02 Kasım 1861.

49 BOA, A.MKT, nr. 101/67, 24 Z 1263/03 Aralık 1847; BOA, A.MKT.MVL, nr. 10/15, 16 Za 1264/14 Ekim 1848; BOA, A.MKT.MHM, nr. 304/21, 21 M 1281/26 Haziran 1864.

50 “...Tersâne-i Âmire’de pranga-bend olunanlardan el-hâletü hazîhi sâye-i şevket-vâye-i hazret-i şâhânedede ta’mîr olunmakta olan Beyoğlu yollarında dahi birazının istihdâmı muhsenâtdan olacağından ol vechile iktizâlarının icrâsı muhavvel re’y-i sâmilî idüğü beyânıyla tahşiyeye ibtidâr kıldım efendim.” BOA, A.MKT, nr. 12/96, 29 R 1260/18 Mayıs 1844; Tanzimat’la başlayan süreçte İstanbul içinde olduğu gibi İstanbul dışındaki ulaşım ve alt yapı faaliyetlerinde mahkûmların istihdamını öngören çeşitli örneklerle rastlanmaktadır. Bunlardan birisi de Varna

kanunnâmelerinin yürürlüğe girmesiyle özellikle kürek mahkûmu sayısında artış yaşanması ve bu artışa karşı Tersâne-i Âmire'nin iş gücü kapasitesinin yetersiz kalmasıdır⁵¹. Bunun sonucunda suçluların Tersâne-i Âmire'ye gönderilmeyerek, taşrada inşa edilen kürek merkezlerine sevk edilmesi şeklinde yeni bir politika hayata geçirilmiştir⁵². Ceza infaz sürecinde yaşanan bu değişimle birlikte, Ege ve Akdeniz'deki kürek merkezlerinin dışında Anadolu'da Kütahya ve Karadeniz'de Ereğli gibi yerler, yeni kürek merkezleri olarak ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır⁵³. Ancak kürek merkezlerinin yaygınlaştırılması çabalarına rağmen kürek mahkûmlarının prangalı olarak taşrada ihtiyaç duyulan inşaatlara zamanında sevklerinde aksaklıklar yaşanması, birkaç yıl sonra bunların tekrar Tersâne-i Âmire'ye gönderilmesinin en uygun seçenek olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır⁵⁴.

Osmanlılarda 1870'li yıllara doğru ceza infaz sisteminde değişimler kendisini daha somut şekilde hissettirmeye başlamış, Tersâne-i Âmire'nin günün ihtiyaçlarını karşılayamaması ve ceza adalet sisteminde ortaya çıkan yenileşme hareketleriyle birlikte artık modern hapisanelerin inşa edilme süreci başlamıştır. Bunların en önemlisi ise 1871 yılı başında İstanbul Sultanahmet Meydanı'nda açılan Hapishane-i Umumi'dir⁵⁵. Devletin merkez hapisanesi konumunda olan İstanbul Hapishanesi başka bir deyişle Hapishane-i Umumi, Osmanlı hapisanelerinde yapılacak olan üretimin merkezi olarak kabul edilmiş ve burada inşaat işleri de dâhil olmak üzere elde edilen başarılar, uygulamanın diğer hapisanelerde de yaygınlaşmasına imkân sağlamıştır⁵⁶. Yine bu süreçte 1880 tarihli “Memâlik-i Mahrûsa-yı Şâhânedede Bulunan

Limanı ile Done Gölü arasında kanal açılması ve buradaki limanın genişletilmesi çalışmasında Tersane-i Âmire'de sürelerini tamamlamaya çalışan pranga mahkûmlarının kullanılmasıydı. BOA, Sadaret Mektubi Umûmi (A.MKT.UM), nr. 512/30, 28 R 1278/02 Kasım 1861.

51 Örneğin Bâbiâli Evrak Odası'na ait 624 numaralı deftere göre 1855 tarihine kadar beş yıllık süreçte 344 suçlu hakkında kürek cezası verilmiş ve bu suçlular Tersâne-i Âmire'ye gönderilmişti. Ayrıntılı bilgi için bk. BOA, BEO AYN.d, nr. 624.

52 BOA, MVL, nr. 850/8, 17 S 1279/14 Ağustos 1862; Yıldız, *age.*, s. 260-261.

53 Hidemât-ı şâkka adı altında imar-inşa faaliyetlerinde istihdam edilecekler için Kütahya Hapishanesi öne çıkarken, bu ad altında madencilik faaliyetlerinde istihdam edilecekler için de Ereğli planlanmıştı. BOA, İ.MVL, nr.523/23505, 13 S 1281/18 Temmuz 1864; BOA, MVL, nr. 872/1, 12 Ca 1282/03 Ekim 1865; BOA, MVL, nr. 741/44, 10 Ra 1282/03 Ağustos 1865; Nurgül Bozkurt, “XX. Yüzyıl Başlarında Kütahya Hapishanesinin Genel Durumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 5/S. 21, Bahar 2012, s. 263.

54 Yıldız, *age.*, s. 72-73.

55 https://cte.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/turkiye-ceza-infaz-kurumlari-tarihcesi-arastirma-projesi/Erişim_Tarihi: 04/02/2022.

56 Atar, *agm.*, s. 21; Kadir Yıldırım, *Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora

Tevkîfhâne ve Hapishânelerin İdâre-i Dâhiliyelerine Dâir Nizamnâme Lâyihası” da mahkûmların ceza süresince hapishane içindeki iktisadi faaliyetlerde istihdam edilmelerini ve bu sürenin bitiminde de serbest iş gücü piyasasına katılmalarına yönelik işlev görmüştür⁵⁷.

Osmanlı Devleti, Tanzimat sonrasındaki süreçte hapishanelerdeki kürek cezalarının belirli bir nizam çerçevesinde çalıştırılmasına yönelik politikasını sürdürürken, işin bir başka boyutunu ise pranga cezaları oluşturmuştur. Bu yönüyle bakıldığında XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkenin yol bakımı ve tamiri gibi ulaşım hizmetlerinde ortaya çıkan iş gücü eksikliğine bir çözüm yolu olarak pranga cezasına tabi mahkûmlara başvurma uygulamasının, bu yüzyılın sonunda da aynı şekilde devam ettiği görülmektedir⁵⁸.

Osmanlılarda XIX. yüzyılın sonlarında imar ve inşaa faaliyetlerinde istihdam edilmeye çalışılanlar içerisinde başka bir grubu ise “serseri” olarak ifade edilenler teşkil etmektedir. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla bu gruptakiler, serseri nizamnâmesi hayata geçmeden önce ağırlıklı olarak memleketlerine gönderilmeye;⁵⁹ içlerinde topluma daha fazla tehdit oluşturanlar ise ağırlıklı olarak memleketin uzak bölgelerine sürgün edilmeye çalışılmışlardır⁶⁰. Ancak zamanla bu kitleye yönelik sorunların artması üzerine, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren serserilerin bayındırlık ve temizlik gibi alanlarda istihdam edilmesine yönelik bir nizamname hazırlanması gerektiği ortaya çıkmıştır⁶¹. Devamında ise özellikle II. Meşrutiyet Dönemi ile “serseri” olarak ifade edilenlerin suçlu kategorisi içerisinde değerlendirilmesi, bu kitenin de önemli bir iş gücü potansiyeli olarak kabul edilmesini sağlamıştır.

Tezi, İstanbul 2011, s. 68; BOA, DH.MKT, nr. 1366/142, 22 Z 1303/21 Eylül 1886; BOA, İradeler Bahriye (İ.BH), nr. 3/13, 09 C 1316/25 Ekim 1898; Şen, *age.*, s. 58-59.

57 Toplamda 6 bölüm ve 97 maddeden oluşan bu yönetmeliğin dördüncü bölümü (madde 69-72) mahkûmların kamuya yararlı hizmetlerde çalışma usul ve esaslarını kapsamaktadır. Nitekim 69. maddede: “Her hapishanede mahbusin-i mahkûmenin hiç biri işsiz kalmayacak sûrette ameliyât tertib olunacaktır...” denilmektedir. 71. maddede ise çalışmanın zorunluluğu vurgulanmaktadır. Ceride-i Mehâkim, C 1/S. 47, s. 373.

58 BOA, BEO, nr. 802/60078, 17 M 1314 / 28 Haziran 1896.

59 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti (Y.PRK.ZB), nr. 3/12, 29 Z 1302/09 Ekim 1885; BOA, Hariciye Nezâreti Tahrirat Kalemi (HR.TH), nr. 12/5, 22 N 1289/23 Kasım 1872.

60 BOA, A.MKT.MVL, nr. 78/80, 05/B/1272; Suriye ve diğer Ortadoğu topraklarında serseri olduğu tespit edilenlerin ağırlıklı olarak Trablusgarp’a sürüldükleri görülmekteydi. BOA, Dâhili Mektûbat (DH.MKT), nr. 1543/77, 11 M 1306/17 Eylül 1888.

61 Serseri ve mazanna-i sù takımından olanlar hakkında bir lâyiha kaleme alınması gerektiği hususunda bkz. BOA, Şûrâ-yı Devlet (Ş.D), nr. 2554/20, 17 S 1307/13 Ekim 1889.

b. II. Meşrutiyet Dönemi

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi, ceza infaz sisteminin kurumsal temellerinin atıldığı ve aynı zamanda Cumhuriyet'e aktarıldığı bir yapılanma süreci olarak bilinmektedir. Ayrıca mahkûmların gerek hapisane içindeki inşaat işlerinde gerekse hapisane dışındaki imar ve inşa faaliyetlerinde daha önemli bir rol oynamaya başlaması, yine bu döneme tekabül etmektedir.

Osmanlı'da hapisanelerle ilgili ayrıntılı ilk düzenlemeler, 1880 tarihli nizamnâme layihasında yer bulmuştur. Ancak bu süreçte hapisanelere yeterli ödenek ayrılamaması, hapisanelerin ülke genelinde yaygınlaşmasını engellemiş ve bu durum, II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadar devam etmiştir⁶². Bu dönemden itibaren ceza infaz politikalarında yaşanan değişikliklerin yansması olarak ülke genelinde modern sayılabilecek hapisanelerin inşası, mahkûm emeğinin daha aktif kullanımını sağlamış ve ağır cezayı gerektiren suçlara uygulanan kürek cezası, daha önceki dönemde olduğu gibi bu dönemde de “hidemât-ı şâkka” adı altında varlığını korumuştur⁶³. Bunun yanı sıra başka suçlarından dolayı hapisanedeyken firar edenlerin yakalanarak idam cezasına hükmedilmesi, akabinde de bu cezanın süreli olarak zorunlu çalışmaya dönüştürülerek sıkı denetim altında yol inşası ve alt yapı hizmetlerinde istihdam edilmesi, bu dönemde başka bir uygulama olarak dikkati çekmiştir⁶⁴.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde mahkûmlar, imar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilmek üzere ülkenin değişik hapisanelerinde toplanmışlardır. Bunlar arasında en dikkat çekici olanlardan birisi, cinayet ve cünha mahkûmlarının yoğun olarak bulunduğu ve bir kürek merkezi olarak inşa edilen Kütahya Hapishanesidir⁶⁵. Yine

62 Modern hapisane oluşturma çabaları Osmanlı'da II. Meşrutiyet Dönemi ile ivme kazanmış ve özellikle 1912 yılında Mebâni-i Emiriye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyetinin kurulmasıyla İstanbul başta olmak üzere diğer birçok vilayet ve sancakta hapisane inşasına yönelik fizibilite çalışmaları başlamıştır. Çelik, agm., s. 606; Schull, agm., s. 230-231; Demiryürek, *age*, s. 26; Buna karşı Avrupa ve Amerika'da mahkûmların çalışma disiplini kazanması ve meslek öğrenmesini sağlamaya yönelik modern hapisaneler, XIX. yüzyılın ortalarında kurulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yay., Ankara 1992, s. 341-342.

63 “... firâr cürmlerinden dolayı beş neferin mahkûm oldukları i'dâm cezâlarının on ikişer mâh hidemât-ı şâkkaya tebdili husûsuna bi'l-istizân irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhi şeref-müte'allik buyrulmuş ve sûret-i musaddakası leffen taraf-ı devletlerine gönderilmiştir efendim.” BOA, BEO, nr. 4455/334075, 02 B 1335/24 Nisan 1917.

64 BOA, BEO, nr. 4451/333809, 08 C 1335 / 01 Nisan 1917.

65 Kütahya Hapishanesinde yol tamirciliği ile çiftçilik yapabileceklerin yanı sıra inşaat ustaları yapabilecek kişilerin de bulunduğu ve bunların ihtiyaç hissedilen yerlere gönderilebileceği

bunun dışında aynı güzergâhta bulunan Karahisar ve Eskişehir Hapishaneleri de aynı işlevi görmüş ve İstanbul başta olmak üzere birçok yerdeki kamu inşaatına mahkûmlar, özellikle “amele” adı altında bu bölgeden sevk edilmiştir⁶⁶.

Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi’nde önemli bir iş gücü kaynağını da “serseri” kategorisinde değerlendirilen mahkûmlar oluşturmaktadır. İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerde güvenlik ve asayiş problemleriyle birlikte serseriler, büyük bir sosyal problem oluşturmaya başlamışlar ve devlet tarafından bunlara karşı somut önlemler alınması gündeme gelmiştir⁶⁷. Bunun üzerine II. Meşrutiyet ile birlikte hükümet ve meclis tarafından, çalışma eğilimi olmayan serseri ve dilencileri iş gücü ihtiyacı fazlaca hissedilen yol bakımı ve onarımı ile şehirlerin temizlik işlerinde istihdam etmeye yönelik hazırlıklar yapılmıştır⁶⁸.

II. Meşrutiyet Dönemi’nde iktisadi, sosyal ve hukuki amaçları bünyesinde barındıran 1909 tarihli “Serseri ve Mazanne-i Sû’ Eşhas Hakkında Kanun”, çalışabilecek güç ve kuvvette olmasına rağmen herhangi bir işte çalışmayan ve çalışma azmi de olmayan kişileri “serseri” olarak tanımlamakta ve bunlara kamuya yararlı işlerde zorunlu çalışma yükümlülüğü getirmekteydi⁶⁹. Kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte yapılan yargılama sonucunda serseriliği sabit görülenler, belediye ve devletin nâfia hizmetlerinde çalışmak üzere görevlendirilmişlerdir⁷⁰.

belirtmişti. Bozkurt, agm., s. 266-268.

66 BOA, DH.MB.HPS, nr. 109/8, 11 R 1337/14 Ocak 1919.

67 “Se’le ve serserilerin şu günlerde yine tekessür ettiği mebnî takayyüdât-ı lâzimeye i’tinâ edilmesine... 31 Mart sene 326.” BOA, DHEUM.THR, nr. 31/4, 20 Ra 1328/01 Nisan 1910.

68 II. Meşrutiyet’le birlikte Meclis-i Mebusa tarafından öncelikli konular arasında görülen serserilerin düzene konulması üzerinde uzun müzakereler sürmüştü ve kanun yasalaşana kadar kanun maddelerinin taslakları üzerinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. BOA, İradeler Kanun ve Nizamât (İ.KAN), nr. 5/23-3, 28 Ra 1327/19 Nisan 1909; Nadir Özbek, “İkinci Meşrutiyet İstanbul’unda Serseriler ve Dilenciler,” *Toplumsal Tarih*, C 11/S. 64, Nisan 1999, s. 34.

69 1909 tarihli Serseri Mazannei Sû’ Olan Eşhâs Hakkında Kanun’un 1. faslı serserileri ihtiva etmekle olup madde 1: “Hiçbir vasıta-i maişeti bulunmadığı ve çalışma kudreti olduğu halde lâakal iki aydan beri bir gûna kâr ve kışb veya sanatla meşgul olmayan ve bu müddet zarfında iş bulmak için teşebbüsât-ı lazımede bulunduğunu dahi isbat idemeyib şurada burada dolaşan kimselere serseri itlak olunur...” Serseri Mazannei Sû’ Eşhâs Hakkında Kanun hakkında ayrıntılı bilgi için bk. *Düstur*, Tertib 2, C 1, No: 59, s. 169; BOA, İ.KAN, nr. 5/1327, 19 R 1327/10 Mayıs 1909; BOA, DH.MKT, nr. 1289/42, 04 Ş 1326/01 Eylül 1908.

70 Madde 4: “Bil muhakeme serseriliği sabit olan şahsın umur-u nâfia veya belediye veyahut müessesatı umumiyenin birinde iki mahtan dört maha kadar istihdamına ve bu suretin icrasına ledelibtidar imkânsızlığı görüldüğü takdirde memleketine veya iş bulması mümkün olan bir mahalli münasibe sevk ve izamına birlikte karar verilecektir. İşbu karar, kabili istinaf ve temyiz

Nihayetinde çalışabilir yaşta ve kuvvette olmasına rağmen çalışmak istemediği için iktisadi açıdan iş gücüne dâhil edilemeyen ve dolayısıyla istihdam dışında kalan, buna karşı yaş itibarıyla aktif nüfus içerisinde değerlendirilen bu kitleye yönelik yapılan düzenlemeler, kısa süre içerisinde uygulamaya geçmiştir.

Serseri ve Mazanne-i Sû' Eşhas Hakkındaki Kanun kapsamında İstanbul'da bulunan serseriler, ilk önce bu kentteki ihtiyaç hissedilen kamuya ait yerlere sevk edilmişlerdir. İstanbul'da istihdam olanağının bulunmaması hâlinde zabıta tarafından uygun görülen diğer bölgelere,⁷¹ buralarda da uygun yer temin edilememesi hâlinde memleketlerine gönderilmişlerdir.⁷² Serseri nizamnâmesi kapsamında kamuya ait nâfia işlerinde devletin ehemmiyet verdiği hususlardan birisi de bazı önemli inşaat işlerinde serseri mahkûmların çalıştırılmamasıdır ki dinî açıdan önem taşıyan Hicaz ve Bağdat demir yolu hattı bunlar arasındadır.⁷³ Ancak istisna sayılan bu tür alanlar dışında özellikle büyük şehirlerdeki nâfia hizmetlerinde serserilerin kısa süreli olarak istihdamı, bu dönemin karakteristik özellikleri arasında yer almıştır. Böylece kürek ve pranga cezasına tabi tutulanların yanı sıra, II. Meşrutiyet Dönemi'nde serserilikten hüküm alanların da sisteme dâhil edilmesiyle imar ve inşa hizmetlerinde mahkûm istihdamı, zamanla daha da yaygınlaşmıştır. Devlet ise bu süreçte, mahkûmların belli bir çalışma düzeni içerisinde hareket etmesini sağlamaya yönelik güvenlik önlemleri almaya, mali koşullar çerçevesinde işe ve ücretlerini karşılamaya çalışmıştır.

olmayıp derhal icra olunacaktır.” “Serseri Mazanne-i Sû' Eşhas Hakkında Kanun”, *Düstur*, Tertib 2, C 1, No: 59, s. 170; Özbek, agm., s. 34; BOA, Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH.HMŞ), nr. 21/107, 09 C 1328/18 Haziran 1910; BOA, Dâhiliye Nezâreti Muhaberat-ı Umumiye (DH.MUİ), nr. 85/33, 07 R 1328/18 Nisan 1910.

71 “...merkûmun serseri olduğu sûret-i ifâdesi delâletiyle sâbit olduğundan serseri nizamnâmesinin dördüncü maddesi hükmüne tevfikan müessesât-ı umûmiyenin birisinde iki mâh müddetle istihdamına ve mümkün olamadığı takdirde iş bulmak üzere zabıtaca münâsib görülen bir mahalle sevk ve i'zâmına vicâhen ve müttefiken karâr verilmiş ve i'lâm (silik) dest-i tanzim bulunmuş olmağla berây-ı ma'lûmât müzekkire terkîm kılındı.” BOA, DH.EUM.THR, nr. 104/6, 14 B 1327/01 Ağustos 1909; BOA, DH.EUM.THR, nr. 92/70, 12 Za 1327/25 Kasım 1909; BOA, DH.EUM.THR, nr. 93/13, 25 Za 1327/08 Aralık 1909; BOA, DH.EUM.THR, nr. 4/50, 05 N 1327/20 Eylül 1909; BOA, DH.EUM.KADL, nr. 15/19, 24 R 1329/24 Nisan 1911.

72 Bu dönemde kısa süreli cezaya çarptırılarak nâfia işlerinde istihdam edilmeleri zorunlu kılınan kişilerin ağırlıklı kısmını “serseriler” oluşturmaktadır. BOA, DH.EUM.THR, nr. 90/52, 10 N 1327/25 Eylül 1909; BOA, DH.EUM.KADL, nr. 16/25, 05 Ca 1329/25 Eylül 1909; BOA, DH.EUM.KADL, nr. 90/52, nr. 12/33, 28 Ra 1329/29 Mart 1911; BOA, DH.EUM.KADL, nr. 15/3, 23 R 1329/23 Nisan 1911.

73 BOA, DH.EUM.KADL, nr. 18/44, 29 Ca 1329/28 Mayıs 1911.

4. İmar ve İnşa Faaliyetlerinde İstihdam Edilen Mahkûmların Çalışma Koşulları

a. Mahkûmlara Yönelik Güvenlik Önlemleri

Osmanlı Devleti'nde mahkûmların yol, altyapı ve kamu inşaatı gibi alanlarda istihdam edilme sürecinde en önemli hususlardan birisini güvenlik meselesi oluşturmuştur. Bu alan devletin bekasını doğrudan ilgilendirdiği için gerek hapishane içindeki gerek hapishane dışındaki istihdam sürecinde devlet birimleri tarafından alınan önlemler dikkat çekici olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde kürek ve pranga cezası adı altında kamu inşaatlarında istihdam edilen mahkûmlar, temelinde güvenlik kaygısıyla, ceza türlerine göre farklı hapishanelere yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bunlardan kürek cezasına hükmedilenler, eskiden beri olduğu üzere Tersâne-i Âmire zindanında;⁷⁴ pranga cezasına hükmedilenler ise genellikle Bâbîâli, Bâb-ı Seraskerî ve Bâb-ı Zabtiyye tomruklarında hapsedilmişlerdir⁷⁵. Diğer taraftan kürek ve pranga mahkûmları, farklı hapishanelere yerleştirilmiş olsalar da her iki grup ortak bir noktada buluşmaktadır ki o da bir güvenlik önlemi olarak gruplara bölünmek suretiyle prangalı şekilde istihdam edilmeleridir⁷⁶. Dolayısıyla bu tür güvenlik önlemlerinin arka planında, mahkûm firarlarının önüne geçmek ile onların çalışma disiplini içerisinde hareket etmelerini sağlamak yatmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde hapishane içinde veya hapishaneye bağlı açık alanlardaki inşaat işlerinde mahkûmların sıkı güvenlik önlemleri altında istihdam edilmesinde dikkati çeken başka bir husus ise yanlarına gardiyan tayinidir⁷⁷. İdare tarafından mümkün olduğu kadar buna riayet edilmesine rağmen gardiyanın suçluya refakat etmediği durumlar da söz konusudur ve hapishanenin yetkisi dışındaki harici işler bunlar arasındadır. Böyle durumlarda ise suçluların güvenlik önlemleri altında çalıştırılması, Zaptiye Nezareti tarafından yerine getirilmeye çalışılmıştır⁷⁸.

74 BOA, A.MKTMHM, nr. 1/96, 15 M 1262/13 Ocak 1846.

75 "... eşhâsdan cünhaları hafifce olanları Bâb-ı Vâlâ-yı hazret-i Seraskerî ve Bâb-ı Zabtiyye ve Üsküdar ve Beşiktaş tomruklarında habs ve tevkif ile icâbî takribinde tesviye-i tarik ve tathîr-i zokak gibi hıdemât-ı sufiyyede istihdâm olunmaları..." BOA, A.MKT, nr. 101/67, 24 Z 1263/03 Aralık 1847; Yıldız, *age.*, s. 88-90; Saner, *agm.*, s. 179.

76 Örneğin Bâb-ı Seraskerî'de bulunan pranga mahkûmlarının birer ayaklarına uçları bellerine bağlı "bossa" denilen demirler vurularak 20, 30 ve 40 kişilik gruplar halinde inşa faaliyetlerinde görevlendirilmişlerdi. Yıldız, *age.*, s. 91; Saner, *agm.*, s. 171, 189.

77 BOA, İradeler Şûrây-ı Devlet (İ. ŞD), nr. 65/3810, 10 M 1300 / 21 Kasım 1882.

78 1880 tarihli hapishaneler nizamname layihasının 24. maddesine göre gardiyanlar, hapishanenin yetkisi dışındaki işlerde görevlendirilemiyordu. Nitekim 24. maddede: "Sergardiyan ile sair

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ikinci yarısında kamu inşaatlarında zaptiye görevlileri tarafından alınan güvenlik önlemleri, hapishanelerde ciddi reformların yapıldığı II. Meşrutiyet Dönemi'nde kurumsallaşma çabalarıyla birlikte daha da önemli hâle gelmiştir⁷⁹. Bu dönemde alınan bütün önlemlere rağmen geçmişten beri devam eden firar hadiseleri güvenlikle ilgili en önemli sorunlar arasında yer almış, buna mâni olmak için de çeşitli tedbirler alınmaya çalışılmıştır⁸⁰. Alınan başlıca tedbirler arasında; ceza süresi uzun olanların kamuya açık alanlarda istihdam edilmemesi, iş gücü sorunundan dolayı şayet istihdam edilecekse de yanlarına mutlaka sorumlu bir memur tayin edilmesi, memurun her türlü sorumluluğu üstlenmesinin sağlanması ve istihdam edileceklerin iyi ahlaklı oldukları yönünde genel bir kanaatin hâsıl olması bunlardan bazılarıdır⁸¹. Ayrıca bu dönemde dikkati çeken bazı ek önlemler de söz konusudur. Bunlardan birisi, inşaatlarda çalıştırılacak mahkûmların birbirlerine kefil yapılması;⁸² bir diğeri, ağır cezaya çarptırılan suçluların yanına daha hafif suçluların yerleştirilmesidir⁸³. Nihayetinde yetkililer tarafından alınan bütün güvenlik önlemlerine rağmen inşaat işlerindeki güvenlik zafiyetleri ve firar hadiselerinin önüne bir türlü geçilememiş ve bu sorun, ele alınan dönem sonuna kadar ilgili devlet kurumlarını meşgul etmeye devam etmiştir.

b. Mahkûmların İaşelerinin Temini Meselesi

Osmanlı Devleti'nde iaşe temini meselesi, merkez ve taşra bürokrasisinin yakından takip ettiği ve oldukça kapsamlı bir organizasyonu gerektiren bir alan olarak görülmüştür. Devletin titizlikle üzerinde durduğu bu alan, sadece ordu, saray ve İstanbul'un iaşesi ile sınırlı kalmayıp, ülkenin her bir köşesinin ve her bir sosyal grubun ihtiyaçlarının temin edilmesini kapsamıştır⁸⁴.

gardiyanların münhasıren hapishanelerin hıdemât-ı dâhiliyesine memur oldukları cihetle hiçbir vech ve bahane ile haricî bir hıdmette istihdam olunmaz ve diğçer bir memuriyette bulunamaz" denilmektedir. Ceride-i Mehâkîm, C 1/S. 45, s. 358; BOA, A.MKT.UM, nr. 512/30, 28 R 1278/02 Kasım 1861.

79 BOA, DH.MB.HPS., nr. 78/65, 04 N 1336/13 Haziran 1918.

80 BOA, DH.MB.HPS., nr. 102/13, 04 S 1337/09 Kasım 1918.

81 BOA, DH.MB.HPS., nr. 71/59, 08 Ra 1335/02 Ocak 1917; BOA, DH.MBS.HPS.M., nr. 35/76, 22 R 1337/25 Ocak 1919.

82 BOA, DH.MB.HPS., nr. 76/69, 22 L 1335/22 Temmuz 1917.

83 BOA, BEO, nr. 4452/333828, 10 C 1335/03 Nisan 1917; BOA, DH.MB.HPS.M, nr. 30/56, 23 Za 1335/10 Eylül 1917.

84 Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005, s. 49-50; Halil İnalçık, "İaşe -Osmanlı Dönemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C IV, Kültür

Osmanlı Devleti'nde diğer alanlarda olduğu gibi hapishanelerde kalan suçluların iâşesinin teminine de önem verilmeye çalışılmıştır⁸⁵. Bu çerçevede XIX. yüzyılın ortasında Sadaret tarafından taşradaki yetkililere hitaben yazılan ve mahkûmların yiyecek, içecek, ısınma ve barınma ihtiyaçlarının aksatılmamasını içeren bir talimat, iâşeye verilen önem açısından dikkat çekicidir⁸⁶. Bunun yanı sıra 1865 tarihli başka bir talimatname ve ayrıca 1880 tarihli hapishaneler nizamname layihası, mahkûmlara iâşe kapsamında verilecek yiyecekleri 53. maddede genel olarak şu şekilde düzenlemiştir:

“Mevkufin ve mahbusine devlet tarafından i'tâ olunacak mekûlat-ı yevmiye üçer yüz dirhem olmak üzere birer çift nân-ı azîzden ibaret olub yetişdikten yirmidört saat sonra tevzi olunacaktır... Bu erzakın miktarı her nefer için 60 dirhem et ile 40 dirhem kuru fasulye ve 20 dirhem pirinç ve Ramazan-ı şerife mahsus olmak üzere imsakiye olarak 50 dirhem pirinç ve 6 dirhem revgân-ı çervîş ve iftariye olarak lüzûmu kadar zeytin dairesini tecavüz etmeyecektir ve millet-i sairenin perhiz günlerinde dahi bu usule riayet olunacaktır⁸⁷.”

Osmanlı Devleti'nde 1880 tarihli nizamname layihasında dikkati çeken en önemli hususlardan birisi de 71. maddede, hapishanede kalan tutuklu ve hükümlülerin zorunlu çalışmaya tabi olduklarının vurgulanması ve bundan istisna tutulacakların, iâşe giderlerinin devlet tarafından karşılanmayanlar olduğunun ifade edilmesidir⁸⁸. Dolayısıyla mahkûmların iâşe giderlerinin devlet tarafından karşılanıyor olması, onların kamu inşaat işlerinde çalıştırılabilmeleri anlamına da gelmektedir.

Osmanlı Devleti'nde XX. yüzyıla gelindiğinde, bilhassa II. Meşrutiyet ve sonrasında, hapishanelerde kalan ve aynı zamanda inşaat işlerinde çalıştırılan mahkûmların

Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., Ankara 1994, s.117.

85 BOA, Cevdet Zabtiye (C.ZB), nr. 3782, 13 M 1267/18 Kasım 1850; İstanbul'da suçluların toplandığı en önemli merkezlerden olan Tersâne-i Âmire zindanı firmına zahire ambarlarından her ay 2000 kile hububat verilmeye çalışılması da mahkûmların iâşesinin teminine verilen önemi göstermektedir. Ahmet Tabakoğlu, “Osmanlı Döneminde İstanbulun İâşesi Meselesi”, *Osmanlı İstanbulu II*, ed. Feridun Emecen-Ali Akyıldız-Emrah Safa Gürkan, İstanbul 2014, s. 122.

86 BOA, MKT.MVL, nr. 25/15, 29 R 1266/14 Mart 1850.

87 Ceride-i Mehâkîm, C 1/S. 46, s. 367; 1865 tarihli talimatname için bk. Yıldız, *age.*, s. 256.

88 “... habs cezasıyla mahkûm olanlardan cânib-i miriyeden iâşesi olmayanlar çalışmak bahsinden muhtardırlar.” Ayrıca 85. maddeye göre tekrar suç işleyenler yani mükerrerler hakkında icabına göre kendilerine verilmekte olan 300 dirhem ekmeğin tedrici olarak 100 dirheme düşürülebileceği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. *Ceride-i Mehâkîm*, C 1/S. 47, s. 373-374.

iaşelerinin 1880 tarihli hapisaneler nizamnâme layihası çerçevesinde verilmeye devam ettiği görülmektedir⁸⁹. Ancak ülkenin içinde bulunduğu olağanüstü savaş döneminde, mevzuat doğrultusunda verilmesi gereken iaşe maddelerinin tam olarak verilememesi üzerine hapisanelerde hoşnutsuzlukların yaşandığı da vakidir. Böyle sorunlar karşısında ise olay hakkında tahkikat başlatılarak, keyfi davranışlarda bulunanlar hakkında yasal işlem yapılması, sıklıkla müracaat edilen uygulamalar arasındadır⁹⁰.

Osmanlılarda inşaat işlerinde çalıştırılan mahkûmların iaşe kapsamında yaşanan sorunlarının bir başka boyutunu da işlerinde bazılarının verilen yemeği yetersiz bularak, nümayiş girişimlerine başvurmaları oluşturmaktadır. Böyle durumlarda ise yine bir soruşturma açılmakta ve bunun neticesine göre idareyi haksız yere güç durumu düşürdüğü tespit edilenler hakkında disiplin cezası verilmektedir⁹¹. İşte bütün bu önlemler, imar ve inşa faaliyetlerinde görevlendirilen mahkûmların iaşe meselesinin bir devlet politikası olarak benimsendiğini ortaya koymaktadır.

c. Mahkûmlara Ödenen Ücretler

Osmanlı Devleti'nde üretim faktörleri içerisinde toprak bol, buna karşı emek ise kıt bir üretim faktörü olarak dikkati çekmiş ve ikisi arasındaki bu dengesizlik, yüksek emek ücretlerine sahne olmuştur⁹². Ücretlerin yüksek seviyede seyretmesi ise yoğun emek gerektiren imar ve inşa faaliyetlerinde zorunlu çalışma kapsamında alternatif iş gücü kaynaklarını önemli hâle getirmiş ve mahkûmlar da bu kategori içerisinde değerlendirilmiştir.

Osmanlı tarihsel sürecinde bir işte çalışmakla mükellef kılınan mahkûmlara ücret ödenmesi meselesi klasik döneme kadar uzanmıştır⁹³. Bu gelenek daha sonra yenileşme döneminde de aynı şekilde devam etmiş ve geleneğin arka planını da adalet prensibi meydana getirmiştir. Nitekim 1909 tarihinde Meclis-i Mebûsan üyeleri tarafından serseriler hakkında kanun metni üzerinde yapılan müzakereler

89 BOA, DH.MB.HPS, nr. 38/42, 11 Z 1333/20 Ekim 1915; BOA, DH.MB.HPS, nr. 123/8, 22 R 1337/25 Ocak 1919; BOA, DH.MB.HPS, nr. 108/37, 12 B 1336/23 Nisan 1918.

90 “Dersa’âdet hapisânê-i umûmîsinde ahîren icrâ edilen tahkîkât ve tefîşât neticesini mübeyyin olmak üzere ... mahkûmine bulgur nâmı altında süprüntü şeklindeki bir maddenin ekl etdirilmekte olduğu anlaşılmiş ve ... bu kabil mevâddi ekl etdirmeye mücâseret edenler hakkında emsâline ibret-i mü’essere olmak üzere tahkîkât ve mu’âmelât-ı lâzîminin ... ol bâbda emr ü fermân hazret-i velîyyü'l-emrindir.” BOA, DH.MB.HPS, nr. 160/70, 19 C 1336/1 Nisan 1918.

91 BOA, BOA, DH.MB.HPS,M, nr. 38/49, 16 Z 1337/12 Eylül 1919.

92 Pamuk, *age.*, s. 177; Tabakoğlu, *age.*, s. 299.

93 Bostan, *age.*, s. 32.

esnasında, serseri mahkûmlara ücret verilmemesi halinde cezanın ıslah edici amacına hizmet etmeyeceği, buna karşı tam amele ücreti verilmesi hâlinde de toplumun adalete olan güveninin sarsılacağı ifade edilmiştir⁹⁴. İşte Osmanlı'nın bu düşünce sisteminden dolayı mahkûmlara ödenecek ücretler, vasıfsız işçinin yarısı veya üçte bir oranına denk gelecek şekilde takdir edilmiş,⁹⁵ ücretlerin zamanında ve usulüne uygun şekilde ödenmesine de azami derecede özen gösterilmeye çalışılmıştır⁹⁶. Ücret meselesine devlet tarafından ihtimam gösterilmesine rağmen zaman zaman buna aykırı hareket edenler de ortaya çıkmış ve buna tevessül edenler hakkında cezai işlemlere müracaat edilmiştir. Bu kapsamda çalıştırdıkları amelenin ücretlerini vermeyen yol müteahhitlerinin çok şiddetli şekilde cezalandırılacaklarına dair bir uyarı telgrafi, merkezi idarenin ücret meselesine göstermiş olduğu hassasiyete örnek teşkil etmektedir⁹⁷.

Osmanlı Devleti'nde mahkûmların istihdamına yönelik ayrıntılı düzenlemeler bilindiği üzere Tanzimat Dönemi ceza kanunnâmeleriyle karşımıza çıkmıştır. Bunun yanında fiili olarak çalıştırılan mahkûmlara ödenecek ücretlerle ilgili dikkati çeken düzenlemeler 1865 tarihli talimatnamede yer bulmuştur. İlgili talimatnameye göre üretimdeki masraflar düşüldükten sonra hak edilen ücretlerin

94 Meclis-i Meb'ûsan'ın Serseri Mazannai Sû' Olan Eşhâs Hakkında Kanun'un serserilerin ücretlerini düzenleyen 7 Nisan 1909 tarihli oturumunda, meclis üyelerinden Varteks Efendi ve Aristidi Paşa, serserilikten mahkûm olanlara tam amale ücreti verilmesinin uygun olacağını belirtmişlerdir. Buna karşı Adliye Encümen Reisi Hayri Bey: "Diğer amele ile bunu sûret-i mütesâvide çalıştırmak imkânı yoktur, çünkü serseri ne demek... mechûl'ül ahvâl olan bir adamı diğer amele ile müsâvi tutmak doğru değildir" şeklinde itirazda bulunarak, kanun metnini hazırlayan encümenliğin ücretleri yarı veya üçte bir oranında belirlemesinin belli bir mantığa dayandığını vurgulamış ve madde, Hayri Bey'in ifade ettiği şekilde kabul edilmiştir. *Meclis-i Mebûsan Zâbu Ceridesi*, I. Sene, C II, TBMM Basımevi, Ankara 1982, s. 563-564.

95 Klasik Dönem'de gemi inşa faaliyetinde çalışan bir çurağın günlük ücreti 3-6 akçe arasında iken, kürekçi olarak görev yapan bir köle ve mahkûmun aldığı nafaka ücreti 2 akçe olarak dikkat çekiyordu. Bostan, *age.*, s. 32, 73; BOA, Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD), nr. 381/10, 25 Za 1278 / 24 Mayıs 1862.

96 "Mâliye Nezâret-i celilesine, Tersâne-i Âmire'de inşâ olunmakta bulunan taş destgâhda müstahdem amelenin yevmiyeleri olan otuz dört bin yedi yüz seksen yedi buçuk guruşun işbu seksen senesi mayısına mahsûben tertib-i mahsûsundan tesviye ve ifâsi hakkında vürûd eden tezkire-i behiyeye-i kapudâni melfûfuyla berâber irsâl-i sûy-ı vâlâları kılınmış olmağla usulüne tevfikân iktizâsi icrâ ve ifâde ve tezkire-i merkûmenin i'âdesi menût-ı himmet-i sâmiyeleridir." BOA, A.MKT.MHM, nr. 304/21, 23 Ş 1281/21 Ocak 1865.

97 "Yol müte'ahhidleri istihdâm ettikleri amelenin ücretlerini vermeyerek bu gibi sù-i mu'âmelâta kıyâm ederlerse haklarında pek şedit mücâzât icrâ olunacağı kendilerine takdîmiyle bu ahvâl-i mümâsilenin men'-i vukû'ı hakkında mahalline telgraf." BOA, Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR I. KV), nr. 100/9952, 14 R 1323/18 Haziran 1905.

üçte ayrılacağı ve ilki mahkûmlara yapılacak masrafa karşılık devlete, ikincisi kendilerine ve üçüncüsü ise tahliyelerinde kendilerine verilmek üzere idarede toplanacağı ifade edilmiştir⁹⁸. Ayrıca 1880 tarihli Hapishaneler Nizamnâme Lâyihası, başka bir açıdan mahkûmların üretimden elde edecekleri gelirleri ayrıntılı şekilde düzenlemiştir. Yapılan düzenlemeyle, elde edilen gelirlerin yarısının devlete ve yarısının da emeklerinin karşılığı olarak tahliye sırasında mahkûmlara ödeneceği vurgulanmıştır⁹⁹. Diğer taraftan Serseri Mazannai Sû' Olan Eşhâs Hakkında Kanun da imar ve inşa faaliyetlerinde istihdam edilecek serserilere ödenecek ücretleri 5. maddede şu şekilde düzenlemiştir:

“Madde-i sâbıkada beyan olunan istihdam ücreti, mârufenin nısfı istihdam eden idare tarafından verilmek şartıyla o belde dâhilinde veya civarında serserinin çalıştırılmasından ibarettir. Ancak mahalli beytüteti olmayanlara idâre-i mezkûre tarafından yatacak bir mahal gösterilecek ve bu takdirde serseriye ücreti mârufenin yalnız sülüsü i'ta olunacaktır¹⁰⁰.”

İlgili maddeden de anlaşılacağı üzere, yol bakım ve onarım faaliyetlerinde istihdam edilen serserilere normalde yarım yevmiye ücret verileceği belirtilmektedir. Ancak belirlenen yerde çalıştırılacak suçluların geceleri kalacak yeri olmaması hâlinde, ilgili kamu kurumu tarafından yatacak yer tahsisi sağlanacağı ve bu durumda ödenen yevmiye ücretinin üçte bir oranına indirileceği vurgulanmaktadır¹⁰¹.

Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi'nde hapishane reformlarıyla birlikte yeni hapishane ve tevkifhane inşaatlarının önem kazandığı ve bu süreçte özellikle kamu inşaatlarında çalıştırılan mahkûmların ağırlıklı kısmını serserilerden ziyade, pranga ve kürek cezasına çarptırılanların oluşturduğu görülmektedir. İnşaatlarda çalıştırılan bu kategorideki mahkûmlara ise Tanzimat Dönemi'nde olduğu gibi vasıfsız bir işçi olarak kabul edilen amele veya rençper ücretinin esas alınarak bir ödemede bulunduğu dikkati çekmektedir¹⁰². Nihayetinde Osmanlılarda vasıflı işçi ile vasıfsız işçi arasında ciddi bir ücret farkı bulunmaktadır. Örneğin 1911 yılındaki inşaat işçilerinin ücretleri ele alındığında, bir ustabaşının ortalama

⁹⁸ Yıldız, *age.*, s. 256.

⁹⁹ Ceride-i Mehâkim, C 1/S. 47, s. 373.

¹⁰⁰ *Düstur*, Tertib 2, C 1, No: 59, s. 170.

¹⁰¹ BOA, Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi Evrakı (DH.EUM.MH), nr. 269/32, 03 B 1334/06 Mayıs 1916.

¹⁰² BOA, DH.MB.HPS, nr. 71/59, 8 Ra 1335 / 02 Ocak 1917; BOA, *DH.MB.HPS.M*, nr. 30/56, 23 Za 1335/10 Eylül 1917.

aylık ücret geliri 550 kuruş iken, bir marangozun aylık ücret geliri 530 ve demir dökümhane ustasının aylık ücret geliri de 700 kuruşa kadar çıkmaktadır. Diğer taraftan vasıfsız bir işçinin bir aylık ücret geliri 330 kuruş, demiryolu inşaatında çalışan vasıfsız bir işçinin ortalama aylık ücret geliri de 270 kuruş düzeyine düşerek bir ustanın aldığı ücretin yarısına tekabül etmektedir¹⁰³. Vasıflı ile vasıfsız iş gücü arasındaki ücret farkına benzer bir durum, 1913 yılında İstanbul'da inşa edilen bir tevkifhane inşaatında istihdam edilenler için de geçerlidir ve aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi vasıfsız iş gücü arasında mahkûmlar da yer almaktadır.

Tablo:1 İstanbul'da Bir Tevkifhane İnşaatında Ücretlerin Dağılımı (23-29 Ekim 1913)

İşgücünün Niteliği	Meslek	Kişi Sayısı	İsim	Günlük Ücret (Kuruş)	Haftalık Yevmiye Sayısı	Hak Edilen Ücret (Haftalık Kuruş)
Vasıflı	Ustabaşı	1	Manok	30	7	210
	Duvarcı		Agop veledi Asador	24	5	120
			Manok veledi Çakıryan	23	7	161
			Toros veledi İstepan	23	7	161
			Artin veledi Bedros	23	7	161
		9	Donik veledi Vartan	20	7	140
			Mehmed bin Ahmet	18	7	126
			Sabri bin Hasan	18	7	126
			Adem bin Ali	18	7	126

¹⁰³ Aynı yıla ait başka örneklere bakıldığında, bir demiryolu inşaatında istihdam edilen vasıfsız işçilerin günlük 10'ar kuruş ücret aldıkları ve ayrıca bir kanalda çalışan vasıfsız işçilere de günlük 7-10'ar kuruş arasında ödeme yapıldığı görülmektedir. Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914 (A Documentary Economic History)*, Oxford University Press, New York 1988, s. 38; Donald Quataert, "Coal Miners at Work (Jobs, Recruitment, and Wages)", *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield 1822-1920*, Berghahn Books, 2006, s. 71; Osmanlı Devleti'nde emek ücretlerinin tarihsel süreci hakkında bk. Pamuk, *age.*, s. 177-178.

Vasıflı	Duvarcı		Nuri bin Mehmed	18	0,5	9
	Dülger	1	Manyas veledi Bedros	23	7	161
	Lağımçı	6	-	19	10	190
	Irgatbaşı	2	Sacid ve Ahmet Ağa	14,5	14	203
	Ambar Memuru	1	Numan Efendi	13	7	91
	İnşaat Kâtibi	1	Salim Bey	18	7	126
	İnşaat Memuru	1	Ahmed Bey	40	7	280
	Toplam	22	-	-	113,5	2.391
Vasıfsız	Mahkûm Amele	79	-	3,5	554	1.939
	Rençper	9	-	10,5	57,5	603
	Bekçi	1	Mehmed Efendi	9	7	63
	Toplam	89			618,5	2.605
Genel Toplam		111			732	4.996

Kaynak: BOA, DH.HPS.M., nr. 26/7/1-1, 17 Ra 1335/11 Ocak 1917.

Tablo 1 incelendiğinde, tutukluların kalması için planlanan bir tevkifhane inşaatında farklı meslek gruplarının istihdam edildiği görülmektedir. Tabloya göre iş gücü nitelik açısından tasnif edildiğinde ise bunları vasıflı ve vasıfsızlar adı altında iki gruba ayırmak mümkündür. Bu iki grup, haftalık hak edilen yevmiye ücretlerine göre değerlendirildiğinde, vasıflı iş gücünün toplam istihdam edilenler içerisinde ağırlığının %20 seviyesinde kalmasına karşın haftalık toplam ücretlerin %52'sini hak ettiği görülmektedir. Buna karşılık toplam istihdam edilenlerin %80'ini vasıfsız iş gücünün teşkil ettiği ve ortalama her 10 vasıfsız iş gücünden 9'unun amele adı altında kaydedilen mahkûmlardan müteşekkil olduğu dikkati çekmektedir. Ayrıca ödenmesi kararlaştırılan haftalık toplam 4.996 kuruşun %39'luk kısmının mahkûmlara tahsis edildiği ve buna karşı toplam çalışan sayısı içerisinde mahkûm oranının %71 seviyesine çıktığı görülmektedir. Diğer taraftan

tablodaki verilere göre mahkûmların fiili çalışmaları karşılığında her birine günlük üçer buçuk kuruş yevmiye ücreti tahsis edildiği ve bu rakamın inşaatta çalışan rençperlerle kıyaslandığında ise rençper günlük yevmiye ücretinin üçte bir oranına tekabül ettiği dikkati çekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kamu inşaatlarında istihdam edilenlerle ilgili önemli bir husus da çalışanların işe devamlılığının sağlanmasına gösterilen hassasiyettir. Tablo 1'de yer alan veriler dikkate alındığında, iş gücünün çalışma süresinin haftanın yedi günü olacak şekilde planlandığı ve bunun titiz şekilde takip edildiği görülmektedir. Nitekim aşağıdaki tabloda çalıştırılması planlanan mahkûmlar ile fiilen çalışan mahkûmlara ait veriler karşılaştırıldığında bu durum rahatlıkla anlaşılabilir.

Tablo:2 İstanbul'da Bir Tevkifhane İnşaatında İstihdam Edilen Mahkûmlara Ait Ücret Dağılımı (23-29 Ekim 1913)

Mahkûmlara Ait Bazı Demografik ve Mali Bilgiler	Çalıştırılması Planlanan Kişi Sayısı ve Planlanan Ücretler	Fiilen Çalışan Kişi Sayısı ve Ödenen Ücretler	Gerçekleşme Oranları %
Müslüman ve Gayrimüslim Toplam Mahkûm Amele Sayısı	80	79	98,8
Müslüman Mahkûm Amele Sayısı	78	77	98,7
Gayrimüslim Mahkûm Amele Sayısı	2	2	100
Haftalık Yevmiye Sayısı	560	554	98,9
Günlük Yevmiye Ücreti (Kuruş)	3,5	3,5	100
Bir Mahkûm Amelenin Haftalık Yevmiye Ücreti (Kuruş)	24,5	24,5	100
Mahkûmların Haftalık Yevmiye Ücretleri Toplamı (Kuruş)	1.960	1.939	98,9

Kaynak: BOA, DH.HPS.M., nr. 26/7/1-5, 26/7/8-3, 17 Ra 1335/11 Ocak 1917.

Osmanlı Devleti'nde 1913 yılında İstanbul'da inşa edilmeye çalışılan bir tevkifhanede en fazla ihtiyaç hissedilen grubun vasıfsız iş gücü olduğu ve bunun da mahkûmlar vasıtasıyla giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Tablo 2'de yer alan

veriler dikkate alındığında bu durum açıkça ortaya çıkmakta olup tabloya göre belirtilen haftada toplam 80 mahkûmun inşaatla görevlendirilmesi planlanmışken, sürenin sonuna bakıldığında toplam 79 mahkûmun fiilen çalışarak ödemeye esas ücreti hak etmiş olduğu dikkatlerden kaçmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde mahkûmların kamu inşaatlarında aktif olarak kullanıldığı 1913 yılına ait bu veriler dışında, örneğin 1915 yılında bir hapishane inşaatında çalışan iş gücünün almış olduğu ücretler de yine buna benzer bir durum ortaya koymaktadır. Bu çerçevede bakıldığında rençperler 10-13, ırgat başları 15, bekçi 8, ambar memuru 12, duvarcı 18-27, lağımçı 18-20, inşaat kâtibi 18 ve inşaat memuru 40 kuruş günlük ücret almışken; çalıştırılan 33 mahkûmun tamamı amele olarak kaydedilmek suretiyle günlük üçer buçuk kuruşla istihdam edilmişlerdir¹⁰⁴. Böylece 1915 yılı verileri ile 1913 verileri karşılaştırıldığında gerek mahkûm gerekse de diğer iş gücünün almış oldukları ücretlerin 1913 verileri ile paralellik arz etmiş olduğu görülmektedir. Yine bunun yanı sıra mahkûmlara sadece inşaatlarda fiili çalışma karşılığında değil, hapishanelerde tamir, bakım ve onarım gibi alanlarda çalışmaları karşılığında da yine bu paralelde bir ücret politikası uygulandığı tespit edilmiştir¹⁰⁵. İşte bütün bu uygulamalardan yola çıkıldığında, Osmanlı Devleti'nde imar ve inşa faaliyetlerinde fiilen çalışan mahkûmlara mevzuat doğrultusunda kısmi bir ücret ödendiği, ödenen bu ücretin de sağlanan barınma ve iâşe giderlerine göre vasıfsız bir işçinin yarısı veya üçte bir oranına göre değiştiği görülmektedir.

104 Yıldırım, *agt.*, s. 68; Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1997, s. 186-187.

105 BOA, DH.MB.HPS, nr. 99/18, 14 S 1339/28 Ekim 1920.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat süreci, devlet ve toplum hayatında çeşitli değişim ve dönüşümler ortaya çıkarmış ve bu da toplumun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kamuya düşen rolün giderek artmasına yol açmıştır. Kamunun artan rolünün bir yansıması olarak, devletin daha bürokratik bir yapılanmaya geçmesiyle yeni nezaretlerin teşekkül ettirilmesi veya mevcutların kapasitelerinin geliştirilmesi, fiziki mekân ihtiyaçlarını da beraberinde getirmiştir. Ayrıca başta İstanbul olmak üzere ülkenin diğer şehirlerinde belediye teşkilatının hayata geçmesi, modern şehirciliğin gelişimine imkân sağlayacak şekilde bayındırlık hizmetlerinin daha da işlevselleşmesine katkıda bulunmuştur.

Osmanlı Devleti'nde yol, köprü, kaldırım, kamu binası, su yolu, kanalizasyon bakımı, onarımı ve inşası gibi çeşitli imar ve inşaa hizmetleri, kamu yararı amacı taşıyan başlıca faaliyetler içerisinde yer almıştır. Bu faaliyetlerde iş gücü temini meselesi ise özellikle yeni nezaretlerin kurulması ve şehirlerin modern bir hüviyete kavuşturulması girişimleri neticesinde daha önemli hâle gelmiştir. Dolayısıyla Tanzimat ve sonrasındaki süreçte ortaya çıkan bu durum karşısında iş gücü talebi belirgin şekilde hissedilmeye başlamıştır. Buna karşı ülkenin demografik durumunun etkisiyle iş gücü piyasasında bir ücrete razı olup gönüllü şekilde emeğini piyasaya arz edenlerin sınırlı kalması ve gönüllü emek arzının talebe cevap vermekte zorlanması, iş gücü piyasasında sorunları da beraberinde getirmiştir. İşte vuku bulan bütün bu gelişmelerin etkisiyle genişleyen emek talebine cevap verebilmek için mahkûmların da içinde bulunduğu farklı iş gücü kaynaklarına müracaat edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'ndeki düzenlemelerle bir iş gücü kaynağı olarak yerini alan mahkûmlar, zorunlu çalışma kapsamında imar ve inşaa hizmetlerinde istihdam edilmişlerdir. Bu dönemde çıkarılan ceza kanunnâmeleriyle öncelikli olarak kürek cezasının sınırları belirlenmiş ve kürek cezasına tabi tutulan mahkûmlar, önce Tersâne-i Âmire bünyesinde; daha sonra ise kamu inşaatlarında istihdam edilmişlerdir. Bunun yanı sıra kürek cezasına göre bir derece hafif sayılan pranga cezasının yine bu dönemde yerini alması, özellikle yolların ve kaldırımların bakımı, tamiri, onarımı ve temizliği gibi mesleki anlamda herhangi bir vasfı gerektirmeyen işlerde mahkûmların istihdam edilmesini olanaklı hâle getirmiştir. Ayrıca Tanzimat ve I. Meşrutiyet Dönemlerinde elde edilen tecrübeler, bu işin II. Meşrutiyet Dönemi'nde de devam etmesini sağlamış ve bu dönemde özellikle 1909 tarihli "Serseri Mazannai Sû' Olan Eşhâs Hakkında Kanun" ile mahkûm istihdamı daha da genişlemiştir.

Osmanlı Devleti'nde temeli adli makamların vermiş olduğu hukuki kararlara dayanan imar ve inşa faaliyetlerinde mahkûm istihdamı, devlet birimlerinin sürece dâhil olduğu kapsamlı bir organizasyona sahne olmuştur. Bu çerçevede önce hukuki bir karar verilmesi ve arkasından bu kararın uygulanması, meselenin bir boyutunu oluştururken; diğer boyutunu da iş gücü ihtiyacının tespit edilmesi, istihdam edileceklerin işlerinin temin edilmesi ve buna uygun ödenek tahsis edilmesi gibi iktisadi süreçler meydana getirmiştir. Yine bunların yanı sıra istihdam edilecek olanlar hakkında güvenlik önlemlerinin alınması, bunların iş mahallene ulaştırılması, görevliler nezaretinde çalıştırılması ve iş tamamlandığında tekrar kaldıkları hapisanelere teslim edilmeleri de işin başka bir boyutunu oluşturmuştur. Dolayısıyla mahkûmların iş gücü piyasasında istihdam edilmesi, devletin çeşitli organlarının sürece dâhil olduğu ve birbirleri arasında entegrasyonu gerektiren çok boyutlu bir mesele olarak dikkati çekmiş olup incelenen dönem içerisinde devlet organlarının da bu süreci başarılı şekilde yürütmüş oldukları anlaşılmıştır.

Osmanlı imar ve inşa faaliyetlerinde mahkûm istihdamında ele alınan dönem boyunca dikkati çeken belki de en önemli hususlardan birisi de devletin meseleye kapsamlı bir yaklaşım sergilemesi ve işin merkezine de adalet prensibini koymasındır. Bu bağlamda tutukluların mahkûmiyet kararı kesinleşmediği için haklarında kamu yararına çalışma cezası verilmemesi, bir mahkûmun istidam edileceği alanın belirlenmesinde iş gücü ihtiyacının yanında suçlunun almış olduğu cezanın ağırlık derecesinin dikkate alınması gibi birçok husus, bunun göstergeleri arasında yer almıştır. Ayrıca devletin istihdam sürecinde angarya olarak ifade edilen ücretsiz çalışma yerine, mahkûmları zorunlu çalışma kapsamında istihdam ederek onlara düşük düzeyde de olsa bir ücret takdir etmesi, mahkûm istihdamı meselesine devletin salt iktisadi rasyonalite çerçevesinde yaklaşmadığını göstermektedir. Nihayetinde imar ve inşa faaliyetlerinde iş gücü ihtiyacı önemli bir gerekçe olarak kabul edilse de buna yönelik politikaların tesis edilmesinde devletin iktisadi faktörler yanında, adalet prensibini merkeze alan bütüncül bir yaklaşım sergilediği ve mahkûmlar özelinde bu yaklaşımın Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar varlığını koruduğu görülmüştür.

KAYNAKLAR**Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

BOA, Bâbîâli Evrak Odası (BEO), nr. 802/60078, 3389/254128-3, 4451/333809, 4452/333828, 4455/334075.

BOA, Bâbîâli Evrak Odası Ayniyat Defteri (BEO AYN.d), nr. 624.

BOA, Cevdet Zabtiye (C.ZB), nr. 3782.

BOA, Dâhili Mektûbat (DH.MKT), nr. 1366/142, 1289/42, 1543/77.

BOA, Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Muhasebe Kalemi Evrakı (DH.EUM.MH), nr. 269/32.

BOA, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Kısım-ı Adlî Kalemi (DH.EUM.KADL), nr. 15/3, 15/19, 15/19-2, 16/25, 18/44, 90/52.

BOA, Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı (DH.HMS), nr. 21/107.

BOA, Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS), nr. 26/7/8-3, 38/42, 71/59, 76/69, 78/65, 102/13, 123/8, 108/37, 160/70, 99/18.

BOA, Dâhiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı (DH.MB.HPS.M), nr. 26/7/1-1, 26/7/1-5, 30/56, 33/112, 35/76, 38/49.

BOA, Dâhiliye Nezâreti Muhaberat-ı Umumiye (DH.MUİ), nr. 85/33.

BOA, Dâhiliye Nezaretine Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR), nr. 4/50, 31/4, 32/21, 90/52, 92/70, 93/13, 104/6.

BOA, Dîvân (Beylikçi) Kalemi Defterleri (A.DVN), nr. 2/31.

BOA, Dîvân-ı Hümâyûn Kalebind Defterleri (A.DVN.KLB.d), nr. 925.

BOA, Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d), nr. 2.

BOA, Hariciye Nezâreti Tahrirat Kalemi (HR.TH), nr. 12/5.

BOA, İradeler Bahriye (İ.BH), nr. 3/13.

BOA, İradeler Kanun ve Nizamât (İ.KAN), nr. 5/23-3, 5/1327.

BOA, İradeler Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), nr. 7/104, 523/23505, 5992, 18735,

BOA, İradeler Şûrây-ı Devlet (İ.ŞD), nr. 65/3810.

BOA, Maliyeden Müdevver Defter (MAD), nr. 18421.

BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), nr. 502/28, 609/60, 850/8, 741/44, 872/1.

BOA, Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR I.KV), nr. 100/9952.

BOA, Sadaret Amedi Kalemi Evrakı (A.MKT.AMD), nr. 28/37.

BOA, Sadaret Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL), nr. 10/15, 12/21, 25/15, 55/88, 56/19, 10/15, 134/67, 134/68, 78/80.

BOA, Sadaret Mektubî Kalemi (A.MKT), nr. 12/96, 101/67.

BOA, Sadaret Mektubî Umûmi (A.MKT.UM), nr. 109/8, 512/30.

BOA, Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM), nr. 3/94, 1/96, 304/21.

BOA, Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD), nr. 381/10.

BOA, Şûrâ-yı Devlet (Ş.D), nr. 2554/20.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zabtiye Nezareti (Y.PRK.ZB), nr. 3/12.

BOA, Zabtiye (Z.B), nr. 404/6.

Resmî Kaynaklar

Cerîde-i Mehâkîm, C 1/S. 45, 46, 47.

Düstur, Tertib 1, C 1.

Düstûr, Tertib 1, C 4.

Düstur, Tertib 2, C. 1.

Meclis-i Mebûsan Zâbit Ceridesi, 1. Sene, C II, TBMM Basımevi, Ankara 1982.

[https://cte.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/turkiye-ceza-infaz-kurumlari-tarihcesi-arastirma-projesi/Erişim Tarihi: 04/02/2022.](https://cte.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/turkiye-ceza-infaz-kurumlari-tarihcesi-arastirma-projesi/Erişim_Tarihi:04/02/2022)

Araştırma ve İnceleme Eserler

3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560), Dîvân-ı Humâyûn Sicilleri Dizisi: I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1993.

Akgündüz, Ahmed, “1274-1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları Tatbik Şekli ve Men’i İrtikâb Kanunnamesi”, *Belleten*, C 51/S. 199, s. 153-205.

Akyıldız, Ali “Şehremini”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 38, İstanbul 2010, s. 459-461.

Akyıldız, Ali, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 28, Ankara 2003, s. 250-251.

Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yay., İstanbul 2012.

Archibong, Belinda - Obikili, Nonso, “Prison Labor: The Price of Prisons and the Lasting Effects of Incarceration”, *African Economic History Working Paper*, S. 52, 2020, s. 1-95.

Atam, Şenay, *Osmanlı Devleti'nde Nâfia Nezareti*, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde 2015.

Atar, Zafer, “20. Yüzyıl Başlarında İstanbul Hapishane-i Umumi'de Mahkûmların Üretim Faaliyetleri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 34, Nisan 2015, s. 22. s. 19-34.

Avcı, Mustafa, “Osmanlı Uygulamasında İnfazı Özellik Gösteren Hapis Türleri: Kalebentlik, Kürek ve Prangabentlik”, *Yeni Türkiye*, S. 45, Mayıs-Haziran 2002, s. 128-147.

Aydın, Mehmet Akif, “Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 9, İstanbul 1994, s. 387-388.

Barkan, Ömer Lütfi, “Avârız”, *İslâm Ansiklopedisi*, C 2, İstanbul 1979, s. 13-19.

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstilâ Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, S. 2, Ankara 1942, s. 279-386.

Barkan, Ömer Lütfi, “XVI-XVIII. Asırlarda Türkiye'de İnşâat İşçilerinin Hukukî Durumu”, *Sosyal Siyaset Konferansları*, C 14, 1963, s. 21-36.

Barkan, Ömer Lütfi, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, C I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1972.

Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

Bozkurt, Gülnihal, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Bozkurt, Nurgül, “XX. Yüzyıl Başlarında Kütahya Hapishanesinin Genel Durumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 5/S. 21, Bahar 2012, s. 261-277.

Cin, Halil - Akgündüz, Ahmed, *Türk Hukuk Tarihi (Kamu Hukuku)*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 1989.

Çadırcı, Musa, “Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Ankara Üniversitesi DTCE, C 15/S. 26, Ankara 1991, s. 153-167.

Çakır, Coşkun, “Tanzimat Döneminde Ticaret Alanında Yapılan Bir Kurumsal Düzenleme Örneği Olarak Ticaret Nezareti”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, C 50/S. 1-4, 2000, s. 141-166.

Çelik, Yüksel, “Hapishane Tarihimizden Bir Kesit: Üsküdar Paşakapısı Tevkifhanesi ve Mütareke Dönemi'nde İşgali”, *Belleten*, C 72/S 264, 2008, s. 603-628.

Demirkol, Kurtuluş, *II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2012.

Demiryürek, Halim, *Osmanlı Hapishaneleri (1913-1914)*, Babıalı Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2013.

Duysak, Cabir, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti Karayolları”, *Osmanlı'da Ulaşım (Kara-Deniz-Demiryolu)*, ed. Vahdettin Engin-Ahmet Uçar-Osman Doğan, Çamlıca Yay., İstanbul 2012, s. 37-52.

Eren, Fikret, “Osmanlı Dönemi Vakıfları”, *Vakıf Haftası Dergisi*, S. 5, Ankara 1987, s. 195-201.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C II, İBB Kültür Aş. Yay., İstanbul 1995.

Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-i Belediye*, C III, İBB Kültür Aş. Yay., İstanbul, 1995.

Ergin, Osman Nuri, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul 1936.

Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, çev. Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Foucault, Michel, *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yay., Ankara 1992.

G. De Vito, Christian - Lichtenstein, Alex, “Writing a Global History of Convict Labour”, *International Review of Social History*, Cambridge University Press, 2013, s. 285-325.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2005.

Gorman, Anthony, “Regulation, Reform and Resistance in the Middle Eastern Prison”, *Cultures of Confinement: A History of the Prison in Africa, Asia, and Latin America*, ed. F. Dikötter-I. Brown, Ithaca, Cornell University Press, NY, 2007, s. 95-146.

Göktepe, Kaya, “Osmanlı Madencilik Sektöründe İşgücü Yetersizliğine Bir Çözüm: Mahkûm Emeği (1839-1918)”, *History Studies*, C 10/S 5, Ağustos 2018, s. 55-82.

Issawi, Charles, *The Fertile Crescent 1800-1914 (A Documentary Economic History)*, Oxford University Press, New York 1988.

İnalçık, Halil, “İâşe - Osmanlı Dönemi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C IV, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay., Ankara, 1994, s. 116-120.

İnalçık, Halil, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, Eren Yayınları, İstanbul 1996, s. 1-14.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003 s. 148.

İpşirli, Mehmet, “Dahiliye Nezâreti”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 8, İstanbul 1993, s. 414-416.

Karpat, Kemal H., *Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi Yay., Ankara 2006.

Kazıcı, Ziya, “Hisbe-Osmanlı Dönemi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 18, İstanbul 1998, s. 143-145

Kenanoğlu, M. Macit, “Nizâmiye Mahkemeleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 33, İstanbul 2007, s. 185-188.

Kılınç, Ahmet, “Osmanlı Devleti’nde Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, C LXXIX/S. 285, Ağustos 2015, s. 531-557.

Kırpık, Cevdet, *Osmanlı Devleti’nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2004.

Makal, Ahmet, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri: 1850-1920*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 1997.

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Derbent Teşkilatı*, Eren Yayınları, İstanbul 1990,

Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, drl. Salih Özbaran, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir 1984.

Ortaylı, İlber, “Belediye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul 1992, s. 398-402.

Özbay, Rahmi Deniz, *19. Yüzyılda Osmanlıda Devletin Emek İstihdamı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003.

Özbek, Nadir, “İkinci Meşrutiyet İstanbul’unda Serseriler ve Dilenciler,” *Toplumsal Tarih*, C 11/S. 64, Nisan 1999, s. 34-43.

Özkorkut, Nevin Ünal, *Osmanlı Hukukunda Müdde-i Umumilik: Savcılık Kurumunun Türk Hukukuna Giriş ve Uygulanma Süreci*, Turhan Kitabevi, Ankara 2016.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

Quataert, Donald, “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri”, *Tanzimat/Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Fatma Acun, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006.

Şen, Ömer, *Osmanlı’da Mahkûm Olmak: Avrupahlaşma Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.

Şentop, Mustafa, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Hukuku (Kanunlar, Tadiller, Lâyihalar, Uygulama)*, İstanbul 2004.

Tabakoğlu, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003.

Yıldırım, Kadir, *Osmanlı Çalışma Hayatında İşçi Örgütlenmesi ve İşçi Hareketlerinin Gelişimi (1870-1922)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011.

Yıldız, Gültekin, *Mapusâne (Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni 1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.

Özcan, Abdülkadir, “Zaptiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 44, İstanbul 2013, s. 129. s. 128-130.

Özdemir, Süleyman, “Türkiye’de Zorunlu Çalışma Uygulamaları”, *Sosyal Siyaset Konferansları*, C XXXXII, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1996, s. 181-213.

Quataert, Donald, “Coal Miners at Work (Jobs, Recruitment, and Wages)”, *Miners and the State in the Ottoman Empire: The Zonguldak Coalfield 1822-1920*, Berghahn Books, 2006, s. 52-79.

Sahillioğlu, Halil, “Avâzır”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 4, İstanbul 1991, s. 108-109.

Saner, Yasemin, “Osmanlı'nın Yüzlerce Yıl Süren Cezalandırma ve Korkutma Refleksi: Prangaya Vurma”, *Osmanlıda Asayiş Suç ve Ceza 18-20. Yüzyıllar*, drl. Noemi Levy, Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 163-189.

Schull, Kent, “Tutuklu Sayımı: Jön Türklerin Sistematik Bir Şekilde Hapishane İstatistikleri Toplama Çalışmaları ve Bunların 1911-1918 Hapishane Reformu Üzerine Etkileri” *Osmanlıda Asayiş Suç ve Ceza 18-20. Yüzyıllar*, drl. Noemi Levy-Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s. 212-238.

Tabakoğlu, Ahmet, “Osmanlı Döneminde İstanbulun İâşesi Meselesi”, *Osmanlı İstanbulu II*, ed. Feridun Emecen-Ali Akyıldız-Emrah Safa Gürkan, İstanbul 2014, s. 99-168.

Taner, Tahir, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, *Tanzimat I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 221-232.

Tekdemir, Aziz, “Tanzimat Dönemi Nâfia Nezaretı”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C 1/S. 1, Ocak 2011, s. 121-144.

Turan, Şerafettin, “Mimarbaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 30, İstanbul 2005, s. 90-91.

Van, Nurettin, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Güvenlik (1839-1918)”, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2015, s. 118-133.

Yağcı, Güneş, Zübeyde - Nalbant, Esra, “İstanbul Tersane Zindanı”, *Osmanlı İstanbulu Uluslararası Sempozyum IV*, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yay., İstanbul 2016, s. 83-113.

Yavuz, Hulusi, “Adliye Nezâretı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 1, İstanbul 1988, s. 389-390.

Yediyıldız, Bahaeddin, “Vakıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 42, İstanbul 2012, s. 479-486.